

Ш Ы Н

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№116
(19153)

2018 чылдың
октябрь 4
четверг

Хүннүн үнери — 06:38
Ажары — 17:58
Хүн дурту — 11:20

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

АЙЫЛ ЧОК ЧОРУК АЙЫ

ТР-ниң Чазааның чанында назы чет-
тернер херектериниң болгаш оларның
егерин камгалаар талазы-биле ведом-
стволар аразында комиссияның доктаа-
ны-биле республиканың девискээринде
азы четпээн уругларның амыдырал
айдалынын айыыл чок чоруун ханды-
раар, айгаарал чок чоруунга база корум-
дум үрээшкннеринге удур профилак-
тиктиг ажылдар чорудар сорулга-биле,
2018 чылдың октябрь 1-ден ноябрь 1-ге
едир уругларның айыыл чок чоруунун
ын чарлаан.

Айыыл чок чорук айының планында
уругларның орук-транспорт озал-он-
дандан кемдеп-бертинеринге удур,
интернетти ажыктыг ажылгаарына, суг
объектилеринге уругларның айыыл чок
чоруун хандырып, террорга база өртке
чоруу угланышкынның хемчеглерни бот-
тандыраары-биле кириген.

Ай дургузунда школаларга база
уругларның ада-иелери азы хоойлу
туугаар төлээлери-биле уругларның
айыыл чок чоруунун дүрмнеринге база
ормаларына хамаарышкан билиглерни
тередиринче угланган профилактика
хемчеглерин шыңгыраткан немелде
хемчеглерни эрттирер, кудумчуга азы
ажыга профилактиктиг чугаа чорутка-
ны аңгы дептерге демдеглээр.

Онза байдал тургустуна берген
таарылгада, өөреникчилерниң база
ажылдакчыларның кылыр ужуруг
үлдеринге хамаарыштыр практиктиг
үчүздери эрттирип, уругларның
айыыл чок чорук темазына чуратан ажил-
дарының делгелгезин организаастаар.
Өөредилге албан черлериниң библио-
текаларына уругларның айыыл чок
чоруунун айтырыгларына номнарның,
солуннар база сеткүүлдерде чырыткан
үлдерниң делгелгезин организаастаар.

Шалыпчы айның хемчеглеринге (класс
шактары, кичээлдер, лекция-беседалар)
шакталар болгаш Иелер чөвүлелдери, ТР-
де ИХЯ-ның девискээр килдистериниң
специалистери, хөй-ниити организация-
лары база чепсектиг структураларның
хоочуннары киригер.

ЧӨВҮЛЭЛ ХУРАЛ

Сентябрь 28-те, Тыва Республиканың
Хөй-ниити палатазының удуртукчузу
Нимит-Доржу Ондарның даргалаашкы-
ны-биле, Тыва Республиканың Эконо-
мика яамызының чанында Хөй-ниити
чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен.

Россияның Эртменер академиязының
Сибирь салбырының Тывада бойдус
курлаавларын комплекстиг шигээдир
институдунун эксперттериниң, «Тыва
Республиканың муниципалдыг тургу-
зулар чөвүлели» ассоциацияның, Фе-
дералдыг статистика албанының Крас-
ноярск край, Хакас Республика база Тыва
Республика талазы-биле эргелелиниң
төлээлери, Россияның Хостуг эконо-
миктиг ниитилелиниң Тыва регионда
салбырының даргазының база ТР-ниң Эко-
номика яамызының чанында Хөй-ниити
чөвүлелиниң өске-даа кежигүннериниң
кирилгези-биле республиканың социал-
экономиктиг хөгжүлдениң баш бурун-
гаар санаашкыннарының төлөвилелин
аңаа сайганы.

Даарта, октябрь 5 — Башкы хүнү

• Байыр чедиришкннери

Хүндүлүг башкылар, өөредилгениң
хоочуннары болгаш башкы
ажылынга хамаарылгалыг
кижи бүрүзү!

Профессионал байырлалыңар —
Башкылар хүнү-биле сеткилимниң ха-
нызындан байыр чедирип тур мен. Бо
байырлалды бүгү улуска хамааржыр
деп болур, чүге дизе бистиң кижжи бүрүзү
кажан шагда өөреникчи болуп, ынак
башкыларлыг чораан болгай. Бо хүнде
дагдыныкчы башкыларынга ханы өөрүп
четтиришкнн илереткен сөстөр чайгаар-
ла тыптып төртүтүнер боор оң. Бичии
уругларга башкылар кайда буян, а кайда
хора, чүү эки, а чүү багай деп амыды-
ралда ак-кара чоруктар деп билиш-
кинни бээр баштайгы кижилер болур.
Уругларның кылган багай чоруктарын
боттары миннип харыылаар кылдыр
өөредип, делегейниң бүгү «өң-баазынын»
көргүзүп, өөреникчилериниң кым
болуп өзүп келирин болгаш оларның
канчаар чурттаарын шын айтып, сүмелеп
берип чоруур силер. Бистерни силер,
эргим, ынак башкыларывыс, канчаар
кижизидип өөреткен силер, бистер шупту
ол-ла хевээр өзүп келир бис.

Улуг харысалга, угаан болгаш күш-
шыдал чарыгалды, сагыш-сеткилден
күженишкннер ол бүгү талазы-биле
улуг күш-ажыл — башкыларны. Силер
ышкаш, башкы ажылынга бараан болган
ада-иём таварыштыр ооң үнөзүн эки
билир мен. Ынчангаш республиканың
хире-шаа-биле силерниң амыдыралыңар
мергежилдиң бедик деңгелинге дүгжүр
кылдыр, бүгү-ле болгу дег чүүлдерни
кылырын оралдажып турар бис. Чаа-чаа
эптиг, таарымчалыг школаларны тудуп,
силерниң акша-шалыңарыңар көвей
болзун дээш кызыдып, янзы-бүрү чиигел-
делер-биле дузалажып, профессионал
өзүлдуге таарымчалыг байдалдарны
тургузуп турар бис. А ол күженишкннер
халас барбас — башкылар каттыжыш-
кыны чедишкннер-биле республикага
харыылап турар, ол кижжи бүрүзүңге көскү
— күрүне шаңналдарыңдан эгелзеш, чыл-
дан чылче өзүп турар уруглар санынга
чедир. Олар школа соонда училище бол-
гаш дээди өөредилге черлеринче дузаап
кирип, соонда барып төрзүн Тывазын сай-
зырадыры-биле сорулгаларны хүлээнип
алырынга белең тускай мергежилдиң
специалистер апарып турарлар.

«Башкы» деп тыва сөстүн «учитель»
деп сөстү илередиринден аңгыда, «баш-
тайгы», «башкарыкчы» деп сөстөрни
илередиң турары анаа-ла таварылга
эвес. Башкылар дээрге кижилерниң
кымдан артык ханы хүндүлээр, демей
болуксаар кижилери болуп чораан бол-
гаш ам-даа ыңдыг хевээр. Чоннун ыңдыг
улуг хүндүткелин башкыларның чаалап
алганы чөптүг деп санаар мен.

Эргим башкылар, силерниң чаагай
сеткилдиң күш-ажылыңар болгаш шилип
алган мергежиликтерге бердингениңер
дээш сеткилимден өөрүп четтиргеним
илередиң тур мен. Чыл санында-ла са-
лым-чаянныг, кызымак өөреникчилер
немежиң, ол ышкаш мергежиликтерниң
чаа-чаа бедик чадалары силерге чагыр-
тыр болзун! Силерге быжыг кадыкшыл-
ды, амыдырал-чуртталгаңарга менди
чаагайны, бүгү-ле эгелзешкннериңерге
чедишкннерни күзедим!

Тыва Республиканың
Башкыны Ш. КАРА-ООЛ.

Хүндүлүг башкылар!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) өмүнээзинден даарта,
октябрь 5-те, Башкылар хүнү-биле си-
лерге изиг байыр чедирерин чөпшээрер
көрүңер!

Башкылар хүнү — эң-не хүндүткелдиң
болгаш өөрүшкүлүг байырлалдарның
бирээзи. Башкы кижжи уругга эртем-
билиг дамчыдып бээрден аңгыда,
өөреникчинин мөзү-шынарын, келир
үезин хевирлеп тургузар. Кижжи бүрүзүнүң
чашкы, элээди-даа үелеринде ыңдыг кай-
гамчык дагдыныкчы барыңа өөрүүр бис.

Чылдың-на октябрь 5-те башкыларның
бедик харысалгалыг, чымыштыг ажы-
лынга бистер мөгөйип, чылыг-чымчак
сөстөр, байыр чедиришкннери-биле
оларга өөрүп четтиргенивисти илередиң
чоруур бис.

Амыдырал бистиң шуптувусту чаа-чаа
билиглерни, аргаларны дилеп тыварынче
хүн бүрүдө албадап турар. Амгы үениң
айы-биле башкыларның ажил-чору-
дугазы база нарыыдап, өөредилгениң
эң-не бедик шынарлыг технологияларын
чедингир, билдингир болгаш таарымча-
лыг кылдыр ажылгаарын негеп келген.
Байлак дуржулгалыг хоочуннарның, чаа
чүүлдерге чүткүлдүг аныяк башкыларның
демниг күженишкннери бистерни бо
сорулгага чедирип шыдаар дээрзинге
чигзиниг турбас.

Силерге шилип алган мергежиликтерге
шыдамык болгаш ыңчы чорукту, келир
үениң салгалын өөредиринге болгаш
амыдыралга чаңкытыралыңа чогадык-
чы чедишкннерни, каң дег кадыкшыл-
ды, аас-кежикти болгаш бүгүдөгү чаагай
чорукту күзедим.

Байырлалыңар-биле, хүндүлүг баш-
кылар!

Хүндүткел-биле,

Тыва Республиканың Дээди
Хуралының (парламентизиниң)
Даргазы К. ДАВАА.

Эргим башкылар!

Профессионал байырлалыңар — Баш-
кылар хүнү-биле сеткилимниң ханызын-
дан байыр чедирип тур мен!

Боттарының ажил-херээңге бер-
динген эвилең-ээлдек, сагыш човангыр
дагдыныкчыларывыс — бисти өөредип
кижизиткен башкыларывыс дугайында
бүгү чуртталгавыста сеткиливистен өөрүп
четтирип, чылы-биле сактып чугаалаар
бис. Оларның чаагай сеткилдиң удуртул-
газы-биле боттарывысты болгаш долган-
дыр турар кижилерни шинчилеп көрүп,
билиглер делегейинче шымып кирип,
амыдыралга чугула ханы билиглерниң
баштайгы кичээлдерин алган бис.

Башкы — ол анаа-ла бир мергежил
эвес, а езулуг салым-чаян, бедик хү-
лээлге, улуг харысалга. Шынап-ла,
башкының ажылыңдан, ооң ыңчы, ак
сеткилдинден, бедик профессионал
билиинден уругларның кижизидилгези
болгаш өөредилгези хамааржыр, а олар
дээрге бистиң улуг күрүневистиң келир
үези болгай. Башкы кижжи аажок шыдамык,
уругларның сеткил-хөөнүн кичээңгейлиг
эскерип билир, кандыг-даа байдалдарда
уругларга ажыктыг сүмелерни берип шы-
даар, бергелерни ажай эртеринге болгаш
шын шийтпир хүлээп алырыңа дузалаар
оларның чоок өңнүү болур ужуруг.

Бо хүнде өөредилгениң мурнун-
да шыңгы сорулгалар бар. Күрүне
башкының демдеглээни мурнады шийт-
пирлээр ужуруг угланышкыннарның
аразында уругларны өөредип кижизи-
дериниң чаа арга-хевирлерин ажилдап
кылыры, чаа-чаа өөредилге техноло-
гияларын негедирди дээш өске-даа
чугула чүүлдер кирип турар. Силерниң
идепкейжи туружуңар, ажил-херээңгерге
хөөн чок эвес хамаарылгаңар ачызын-
да чуртувустуң өөредилге системазын
шынарлыг чаа чадаже үндүрүп, бедик
түннелдерни чедип ап, социал адыр,
эртем болгаш культураның сайзыралын
күштелдирип шыдаар бис дээрзинге
бүзүрээр-дир мен.

Өөредилгениң шупту-ла ажилдак-
чыларыңа аас-кежикти, быжыг кадык-
шылды, белең эвес күш-ажылыңарга
чедишкннерни болгаш эки чүүлдерге
бүзүрелди күзеп тур мен! Байырлал-биле!

Россия Федерациязының
Президентизиниң Сибирь
федералдыг округта бүрүн
эргелиг төлээзи С. МЕНЯЙЛО.

Октябрь 5 — Кеземче херээ истээр ажылдакчының хүнү

Хүндүлүг коллегалар!
Кеземче херектерин
истээр килдистиң
ажылдакчылары болгаш
хоочуннары!

Про-
фессио-
нал ба-
йырла-
лыңар
болгаш
улуг төө-
гүлүг бо-
лушкун
— Россия-
ның ИХЯ системазынга кеземче
херектерин истээр килдистиң
тургустунган хүнүнден бээр 100
чылы-биле сеткилимниң ханы-
зындан байыр чедирип тур мен!

Эрткен чылдар дургузунда
килдистиң ажылы үе аайы-
биле өскөрүлүп, сайырап кел-
ген. Ында онза мезү-бүдүштүг,
хамааты туружу быжыг, эрес-
дидим болгаш ак сеткилдиг
кижилер ажилдап турар.

Силерниң мергежиликтериниң
эң-не тергилериниң
ачызында бо килдис езулуг
төлөптүг болуп, бистиң хамаа-
тыларның аразында улуг ал-
дар-атты чаалап алганы чөптүг.
Бо хүнде кеземче херекте-
рин истээр килдис иштиги хе-
ректер органның чугула
тургузуг кезектериниң бирээзи
болур.

Силерниң ажил-чоруду-
лаңар хөй талалыг болгаш
улуг харысалгалыг. Бедик
профессионал мергежилди,
чаныш-сыныш чок, эрес-ди-
дим чорукту негээр. Болганчок
хууда үе-шагыңар, сорулга,
планнарыңар-даа бодавайн,
карак кызыл ажилдаар уjurга
таваржыр силер.

Хамаатыларның эрге-
ажыктарын камгалап, амы-
дырап чурттаарыңа таарым-
чалыг байдалдарны тургузуп,
күрүнениң болгаш ниитилелдин
быжыг хөгжүлдүз ханды-
рып, кыштың соогу, чайның
изии-даа дивейн, дүне-даа,
хүндүс-даа белен эвес болгаш
айыылдыг ажил-хүлээлгелер
күүседип чоруур силер. Шилип
алган мергежиликтер чеже-
даа берге болгаш аар бол-
за, салдыган сорулгаларны
чедип ап, хүлээлгелеринер
күүседип шыдап турар силер. А
силерниң чедишкениң ажил-
ижиңерде — төрөл болгаш чоок
кижилеринерниң үлүг-хуузу
улуг. Оларның деткимче-база
ынакшылы силерниң сагыш-
сеткиликтериниң хүн бүрүдө чыл-
дып чорзун!

Шуптуңарга каң дег кадык-
шылды, ажил-ижиңерге бедик
чедишкениңерни, өг-бүлелерге
менди чаагайны күзедим!

Ажил-хүлээлгелерни шын-
чы күүседип чорууңар дээш
четтирдим! Байырлап-биле!

Россия Федерациязының
Президентизиниң
Сибирь федералдыг
округта бүрүн эргелиг
төлээзи С. МЕНАЙЛО.

СТАТИСТИКА МЕДЭЭЗИ-БИЛЕ

Республиканың Чазааның ээлчег-
лиг аппарат хуралында Тываның
муниципалдыг тургузугларында чурт-
талга бажыңнарын тудар талазы-биле
күрүне чагыгының күүселдезин чугаа-
лашкан. Бо чылдың январь-август
айларда 32 муң дөрбелчин метр чурт-
талга бажыңнарын ажылгалче кириген.

Красноярскстат ол сан-чугаайларны
бадыткаан. Тываның Тудуг болгаш ЧКА
ямызының медээзи-биле алырга, Кызыл
хоорайда 14,7 муң дөрбелчин метр чурт-
талга бажыңнарын туткан, тудуг органи-
зацияларының үлүү 9,5 хуу. Кызыл кожуунда
эң хөй бажыңнарын туткан. Чыл эгезинден
тура, 6100 дөрбелчин метр азы Тывада
туткан бажыңнарын 19,1 хуузу дужаган.
Чаа-Хөл, Барыш-Хемчик, Тес-Хем база
Таңды кожууннарда ол талазы-биле ажил
шалыпкын чоруп турар.

Муниципалдыг округтардан 11 кожуун
база Кызыл биле Ак-Довурак хоорайлар
чуртталга тудуун эвээжеткен. Мында чугаа
болза стат көргүзүлгелерге кирбээн, белен
объектилер дугайында чоруп турар. Тудуг
болгаш ЧКА сайыды Евгений Овсяников,
аварийлиг чуртталга бажыңнарында хамаа-
тыларны өскээр көжүрер программа-биле
январьдан августка чедир чүгле Кызылда
безин 11315,6 дөрбелчин метр ниити шөлдүг,
хөй квартиралыг 7 бажыңны ажылгалче
кириер чөпшээрелди алганын, ындыг
болзажок чүгле чаңгыс бажың статистика
органның отчеттук сан-чугаайынче
киргенин демдеглээн. 9915 дөрбелчин метр
шөлдүг арткан хөй квартиралыг бажыңнарын
бо чылдың октябрьда, республика өңчүзүнче
шилчидип, хүлээп алган документилерин
долдурган соонда, статистика медээзинче
кириерин Овсяников тайылбырлаан. Оон
аңгыда «Аварийлиг чуртталга фондузун-
дан Тыва Республиканың хамаатыларын
өскээр көжүрери», «2009-2018 чылдарда
Тыва Республиканың сейсмитиг район-
нарында чуртталга бажыңнарынның, кол
объектилериниң база амыдырал-хандырылга

системазының турум чоруун бедидери»,
«2017-2020 чылдарда өскүс болгаш ада-
иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны
чурттаар чер-биле хандыраы» программа-
лар-биле 39488,0 дөрбелчин метр чурттаар
черни 2018 чылдың дөрткү кварталында
ажылгалга кириери планнаттыган.

Чамдык муниципалитеттерде чуртталга
тудуунун чорудуунга хыналда системазы
чогуур негелдеге дүүшпейн турарын сайыт
демдеглээн. Тудугну кылып турар органи-
зациялар-биле чугула айтырыгларны дугуржуп
албайн турар. Тудуг ажилдары чылыг үеде
эгелээр болгаш, туттунган объектилерни
чылдың үшкү база дөрткү кварталында ду-
жаар болганындан, планныг көргүзүлгелерниң
чамдык таварылгада күүсеттинмейн баары
ында. Ведомствонун бодунун специалис-
тери чер-черлерге үнүп, семинарларны
болгаш хуралдарны эрттирип, күрүне
программазының күүселдезинге хамаарыш-
тыр тайылбыр ажылын кылып турар.

Муниципалдыг тургузугларның чагыр-
галарында тудуг тударыңа база туттунган
бажыңнарын ажылгалга кириер дээш, доку-
ментилер долдурарыңа тудуг кылып турар
организацияларга дузалажыр мобилдиг
ажылчын бөлүктөрнү тургузарын сүмелээн.

Туттунган объектилерниң беленин хууга
көргүзери-биле, суур девискээринде туткан
хуу чуртталга бажыңнарын инвентаризастаар
даалганы чагырга даргаларының амыдырал-
хандырылга талазы-биле оралакчыларыңа
болгаш архитектура база хоорай тудуунун
адырында специалистерге берген.

Бо чылдың сес айында Тывада 29,6 муң
дөрбелчин метр хуу чуртталга бажыңнарын
туткан. Ол дээрге ниити чыл планының 58,6
хуузу-дур. «2014-2017 чылдарда база 2020
чылга чедир Тыва Республиканың көдээ
черлериниң турум сайзыралы» база «Аныяк
өг-бүлелерни чурттаар чер-биле хандыра-
ры» программалар-биле бо чылдың дөрткү
кварталында 20,8 муң дөрбелчин метр
чуртталга бажыңнарын ажылгалче кириерин
Тудуг ямызы дыңнаткан.

2018 чылда Тывага планныг көргүзүлгелер
езугаар 106,2 муң дөрбелчин метр чуртталга
бажыңнарын дужаар, ооң 55 673,6 муң дөр-

белчин метри хөй квартиралыг бажың-
база 50 хире муң дөрбелчин метри
бажыңнарга хамааржыр.

БЕЛЕТКЕЛДИ ЭРТТИРГЕ

Тыва Республикада Россия Фе-
рациязының субъектилериниң күн-
чи эрге-чагырганың федералдыг
ганны, күүсекчи эрге-чагырга ор-
ганны база тус чер бот-башка
органны-биле бүгү-российжи ха-
ты камгалалдың белеткели эгел-
Октябрь 1-ден 3 хүннеринде Рос-
Федерациязының шупту субъекти-
ринге ону эрттирген.

Республика бүрүзүнге эрттирер
белеткелдер үезинде комплекстиг хем-
лерни: удуртур органның удуртулга
база хуу составыңа дыңнадыры база
ры, чурттакчы чоннуң хамааты кам-
планын тодарадыры, онза байдал үези-
өскээр көжүрер хемчеглерни чорудары
чурумун ажилдап кылыр. Баштайгы хуу
ОБК база ведомстволар аразының оп-
тивтиг штавының ажылы-биле шупту а-
рыгларны сайгарып көөр.

Дараазында ийи хонукта Россия
онза байдалдар ямызының федерал
өртке удур албанның, камгалал ше-
кезектериниң, хамааты камгалалдың,
рийлиг-камгалал кезектериниң, биче
чээлдиг судноларга күрүне инспекция
база өске-даа кады ажилдажылгалыг ст-
туралар күштери база чөпсек-херекселди
биле бойдустуң база техногенниң шинч-
онза байдалдарның уржуктарын болду-
база чайладыр ажилдарның практикти-
леткелин эрттирер.

Өөредилге үезинде Тыва Республи-
онза байдал зонасында дилээшкенин
аварийлиг-камгалал ажилдарын чор-
рыңа практиктиг хемчеглерни күүседир
шиитпирлээр уjurлуг бодунун «өөреди-
даалгаларын бээр.

Чыл санында ындыг белеткелде
эрттирип турар. Бо чылын ону Россия
хамааты камгалалының тургустунган
бээр 86 чыл оюнга тураскаадып эртти-
ТР-ниң Чазааның парлалга алба

Улусчу дружина

ИДЕПКЕЙЖИЛЕР КИРЖИҢЕР

Республиканың төвү Кызыл хоорайга,
кожууннарда суурларга хөй-ниитиниң
корум-чурумун тударыңа кирип болур
улусчу дружиналарның ажылындан база
хамааржырын кижилер билип турар
дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа амгы үеде
улусчу дружиналарның кижигүннерин хоо-
рай, суурларның кудумчуларыңа чон бар-
ык көрбейн турар. Олар хамаанчок Кызыл
хоорайның кудумчуларыңа корум-чурум
хайгаараар, ону үрзэн кижилерни тудар
ужурлуг полицияның дежурный нарядта-
ры безин ындыг-ла кончук көскүлөң эвес.
Ынчангаш-ла боор, Улуг-Хем эринде, хоо-
райда ыяштар аразында, ол хамаанчок Кы-
зыл хоорайның төвүнде садыглар чанында
«Арбат» деп адаарывыс шөлде арага ишкен
азы шуут-ла эзирик кижилерни хүннүң-не
көрүп болур. Москвада Арбат болза эзи-
риктөр чыгыр кудумчу эвес, а чурукчулар,
артистер дээш уран чүлдүң кижилери чы-
гыр чер болгай. А Кызылда «Арбат шөл»
деп сөстүң утказы мырыңай сыр өске-даа
апарган ышкаш.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун тударыңа
кижилерни улусчу дружиналар таварыштыр
кириштирер деп идея амгы Россияда чоннуң
талазындан шоолуг-ла деткишкени ап турар
азы албайн турар дээрге, база-ла арам-саар.
Чүге дээрге улусчу дружиналар дугайында
эрге-чагырга органның парлалга албан
черлериниң медээлери массалыг информа-
ция чөпсектеринде бо-ла көстүп кээр. Ындыг
медээлер 2015 чылда элзэн арбын турган.
Ол чылын Кызыл хоорайның Төлээлекчилер
хуралы улусчу дружиналарның ажылын
канчаар күштелдирериниң айтырыгларын
хоорайның иштиги херектер органның
удуртукчуларының киржилгези-биле чу-
гаалашкан. 15 организацияның ажилдак-
чылары, 12 өөредилге чериниң сургуул-
дары улусчу дружиналарның кижигүннери

дежурныйлаашкынче доктаамал үнүп
турар апарганының дугайында ол хуралга
дыңнаткан.

Кызыл хоорайның чагыргазының пар-
лалга албанының сөөлгү медээлери-биле
алырга, амгы үеде хоорайда 2 улусчу дру-
жина ажилдап турар. Оларның бирээзи
«Енисей» улусчу дружина, ооң командири
хоорай чагыргазының ажилдакчысы Юлия
Тагаланова. «Беркут» улусчу дружинаны
полицияга ажилдап чоразан, амгы үеде сола-
гай талакы эрикте №12 дача ниитилелиниң
даргазы Мерген Очур-оол удуртуп турар. Бо
2 улусчу дружинаның кижигүннериниң ниити
саны 100 хире кижилер. Ооң ажылынга киржи-
ри хамаатыларның боттарының күзелинден
хамааржыр, оларның эки туразын хоойлу-
дүрүм-биле өйлээри берге болган төлээде,
ол ажилды органиастап турар кижилерниң
тура-соруун бедии-биле үнелээр уjurлуг
бис.

Корум-чурум байдалы берге, кем-херек
үүлгедиглери бо-ла болу бээр девис-
кээрлериниң бирээзи солагай талакы эрикте
дачалар. Ында чурттап турар кижилерниң
улусчу дружиналарга хамаарыштыр бода-
лын сонугаарыңа, мынча дээр болдулар.

Владимир Хомушку, 63 харлыг:

— Бодум дружинниктеп-даа чордум. Ын-
чангы совет кижилер биле амгы россияжи
кижилерниң аажы-чаңын канчап деңнээр
боор. Совет шагда уш танывас кижилерниң
багай аажы-чаңыңа сагындырыг берип-даа
болур чүве. Амгы үеде кижилерге чаңгыс
эпчөк сөс эдери безин айыылдыг шаг-дыр бо.
Дачалар девискээринге улусчу дружинаны
ажылдадыр дээни эки эгелээшкени-дир. Бо-
дум хуумда аңаа киржиринден ондаксынар
мен. Хол боозун безин хойлап чоруур ки-
жилер бар-дыр. Патриотчул тургаш, оларга
өлүртүп алза канчаарлы, кижиниң бодунун
амы-тыны кончук.

Елена Мурзина, 41 харлыг:

— Ада-ием дачазын ээлеп чор б
Маңаа хүндүс безин чорууру сезинчиг-
эзирик кижилер бо-ла таваржыр. Мын
улусчу дружина тургускан, харын-даа ажа-
дап турар деп дыңнадым. Ооң ажылы
киржирге, 1 шакта 80 рубль төлээр дээш
лалды интернетте көрдүм. Күзелдиг кижилер
эвээш боор оң, оон башка автобус докта
черлерге-даа олар көстү-ле бергейлер.

Хоорай төвүнге патруль шагдаалар
ужурашкаш, оларның улусчу дружиналар
хамаарыштыр бодалын сонугааран ме-
Шагдааларның мээң-биле чугаалажыр хем-
чок болдулар. Ынчалза-даа мындыг бода-
ды илереттилер: эң ылаңгыя хөй кижилер
чыгыр черлерге нарын байдал тургусту-
бээр болза, олар полицейжилерге ду-
боордан шаптык кадарлар, оон ыңай улусчу
дружинниктер дээш оларның харысалга
лыг боор хөңү чок.

Кижилерниң улусчу дружинага хама-
рыштыр бодал-сагыжы мындыг болду. Мээң
чугаалашканым кижилерниң аразында
чаңгызы-даа улусчу дружинниктер херек-
чок деп чугаалавадылар. Оозун бодаар
улусчу дружиналарга чүгле бистер эвес,
өске кижилер кирзин деп бодап турары
оп-дур.

Чоннуң полицияга хамаарылгазының
дугайында таныырым шагдаа: «Биске ыңаа
эвес, ынчалза-даа бис херек бис» — деп
чугаалаан чүве. Шынап-ла, полицияга кы-
чараш уругга ышкаш ынак деп, а хулиган-
нарга таварышкаш, доран-на полицияны
сактып кээр болгай бис.

Найысылал Кызыл хоорайның девис-
кээринге корум-чурумну тударыңа киржир-
полицияга дузалажыр тура-сорукуг кижилер
мэрияда 3-33-63 дугаарлыг телефонго
долгааш, улусчу дружинага кирер күзөл-
боттандырып болур.

Шаңгыр-оол МОНЧУ

Көдээ амыдырал

КӨДЭЭ
ИШЧИЛЕРГЕ
БАЙЫРЛАЛ

Республикада көдээ ажил-адыры эң-не кол черни ээлеп турар. Ынчангаш бо чылын тес-хемчилер малчыннар-га болгаш көдээ ишчилерге октябрьның 12-13 хуннеринде улуг байырлалды эрттирер деп шийтирилээннер. Байырлалдың белеткел ажилдары кидин түлүк. Ол хун кожуун чагыргазы байырлыг байдалга эки көргүзүлгө араттарны, малчыннарны шаңнап-мактаар база тыва хүрешке, аът чарыжына, даш көдүреринге, хол бөмбүүнге, мини-бут бөмбүүнге маргылдааларны эрттирер. А культура, уран чүүл ажилдакчылары көдээ ишчилерге байырлыг концертин бараалгадыр. Хүрешке чүгле көдээ ишчилер, малчыннар киржир дээрзин байырлалдың организакчылары дыңнаткан. Аът чарыжының шаңналынга бир дугаар эрткен аътка 1 машина, ийигизинге 1 тонна, 3 дугаарында халып келген аътка 500 кг ситенни тыпсыр. Ол ышкаш байырлал хуннеринде ярмарка-делгелгени организастаар.

СОЦИАЛ АДЫРДА

Кожуунда хөй ажи-төлдүг, амыдыралы берге өг-бүлелерге деткимче көргүзөр "Социал хөмүр", "Социал картофель",

Бызаалыг инекти хүлээдип турары.

"Инек — чөмгөрикчи малым" деп төлөвилелдерни боттандыраары-биле кожуунуң социал ажилдакчылары төлөвилелдерниң негелдезинге дүгжүр өг-бүлелерни илередин, шилилгени чоруткаш, кириштирип турар. Ындыг деткимче алыр өг-бүлелерниң саны чылдан чылче көвүдөп орат.

"Инек — чөмгөрикчи малым" деп төлөвилел таварыштыр 2016 чылдан бо чылга чедир 49 өг-бүлө бызаалыг инекке чединген. Олар малын ажаап, карактап, кышкы чөмгө боттары белеткеп ап турарлар. Бо чылын 14 өг-бүлө, суму бүрүзүндө 2 өг-бүлө төлөвилелдин киржикчилери болган. Амгы үеде 217 тонна ситенни кышка белеткеп алганнар.

"Социал хөмүрнү" 5-тен өрү хөй ажи-төлдүг 50 өг-бүлө алган. Бир өг-бүлөгө-ле 2 тонна, ниитизи-биле 100 тонна хөмүрнү өг-бүлелерниң бажыңнарынга дүжүргөн.

"Социал картофель" деп төлөвилелге бо чылын 86 социал байдалы берге өг-бүлелер киришкен. Өг-бүлө бүрүзүнге 25 кг картофель үрезинин чазын бээр, олар күзүн 10 тонна 715 кг дүжүттү ажаап алганнар.

ЧУРУМАЛДЫГ УЗУН ТЕЗИМ

ШКОЛАЧЫЛАРГА
БЕЛЕК

Бо хуннерде бүгү чурттуң өөредилге адырында бир чидиг айтырылганың бирээзи — көдээ школаларга чылыг туалеттер. Чаа өөредилге чылында Тес-Хемниң школалары чаагай-жыттыңан, чылыг санитарлыг өрээлдерге (туалеттер) аштан-арыгланар аргалыг болур. Сентябрь 28-тиң байдалы-биле кожуунуң 7 школазында чылыг туалеттерни тургускан. Бо хунде Шуурмак ортумак школазында ындыг санитарлыг

хандырылгала талазы-биле ора-лакчызы Чингис Тогаачының дыңнады-биле алырга, кожуунуң кышка белеткели эки чоруп турар. Одалга сезону сентябрь 12-де эгелээн. Бир-ле дугаар социал объектилер — школа-лар, эмнелгелер, уруглар сад-тарын хөмүр-биле хандырган. Амгы үеде бүгү кожуунуң хөмүр

сөөртүлгөзи 75 хуу күүсеттинген. Кожуун төвү Самагалдайның кудумчулары шупту чырык-биле хандырттыңан. Школалар, уруглар садтарының чанында оруктарда чадаг кижилер эртер кызыгаарлыг кежиглерни тургускан.

КОРУМ-ЧУРУМ

Бо хуннерде Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазының эрге-хоойлу айтырылганың талазы-биле ора-лакчызы Эртине Чамзырайның удуртулгазы-биле Тывада шийткел күү-селдезиниң федералдыг албанының төлээзи Ми-раида Санчат база кожуунуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери Берт-Даг, О-Шынаа, Ү-Шынаа суму-ларже үнүшкүннерни кылган.

"Бо чораан үнүшкүнүвүстүң кол сорулгазы — сумуларда шенелде хуусаага шийтирген хамаатыларның корум-чурумун хынаары. Олышкаш республикада сөөлгү үеде кыс чоннуң кем-херек үүлгөдишкени көвүдээни-биле кожуунуң херээженнер чөвүлели социал байдалы берге өг-бүлелер, арагалаар, чурум үрээр херээженнер-биле бе-седа, лекцияларны чоруткан. Үргүлчү мындыг хыналдаларны чоруткан түңнелинде, шенел-деде хамаатыларның чуруму экижээн. Бо сумуларда шенел-делиг 10 хамааты бар. Күскү, кара доңат үезинде мал оору

көвүдээр. Ооң бир чылдагааны — малын кадарбайн турарында. Ээзи чок малды оорлар соккаш, садып-саарыптар. Инек мал ту-дуп турар кижилер боттарының малынга харысалгалыг болуру чугула. Участок шагдаалары биле ДНД кежигүннери, ал-бан черлериниң коллективтери ээлчег езугаар дежурныйлааш-кыннарны удаа-дараа чорудуп келгениниң түңнелинде, хоруг-луг арага-дары садып-саарып турган 4 "адреси" илередин тыпкаш, ээлеринге кеземче херээн оттурган. Полиция ажил-дакчылары, сумулар төлээлери-биле кады бо хуннерде корум-чурум талазы-биле 9 айның түңнелдерин кылыр бис" — деп, Э. Чамзырай дыңнаткан.

АНЫЯКТАР —
ВОЛОНТЕРЛАР

Тес-Хем кожуун чагыргазы-ның аныяктар херектериниң болгаш спорт килдизиниң на-чальниги Чойгана Чамзырайның дыңнады-биле, Тес-Хем ко-жуунда ниитизи-биле 3487 аныяк назылыг хамаатылар бар. 17 волонтер отрядтарда 288 кежигүн ажилдап турар. Өөредилге ал-бан черлериниң волонтерлары колдуунда хоочуннарда болгаш амыдыралы чегей өг-бүлелерге дуза көргүзөр ажилдарны чо-рудуп турар. Сумуларда 16 волонтер "Аныяк өг-бүлөгө — кыш-таг" губернатор төлөвилелиниң киржикчилеринге дуза көргүзөр ажилдарда хаара туттунган. Тес-Хем кожуунда "Тываның бу-янныг чүректери" аныяктарның хөй-ниити шимчээшкининиң салбыры тургустунган. Байыр Самдарактың удуртулгазында 77 кежигүн бар. Кожуунуң сумуларында ниитизи-биле 119 эки турачы сумулар аайы-

"Тес-Хемниң буянныг чүректери".

биле ажилдап, аңгы-аңгы хем-чеглерни эрттирип турар. Ол дээрге экологтуг акциялар: Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң тураскаал-дарын, уруглар шөлдөрүн, ста-дионнарны арыглап, чаартып, чаагайжыдар болгаш өске-даа ажилдар-дыр. Чижээлээр, Ак-Бедик даанда бижимелди агартыр чугайлаан. Июнь айда Тес-Хемниң бир онзагай чери Теве-Хаяга экологтуг акцияны база волонтерлар спартакиада-зын эрттирген.

Кожуунуң чаагайжыдыл-газынга социал төлөвилелдер мөөрейин эрттиргеш, 3 теле-вилел тус чер бюджетинден

Экологтуг акция.

ниитизи-биле 18500 рубль дет-кимчени алган. Бо үш төлөвилел "Тываның командазы 2030" деп шуулганга тиилекчилериниң са-нынче кирген. Амгы үеде акша-ландырышкынын манап турар.

Бо чылдың 8 ай дургузунда 395 кижини хаара туткан 44 эки турачы хемчеглерни эрт-тирген. "Аваларга тюльпаннар", "Кадык бол", "Космонавтының хүлүмзүрүү", "Георгий лента-зы", "Аравыста хоочун", "Бажың чанының арыг девискээри", "Черниң шагы", "Кызыл гвозди-ка" деп акцияларга волонтерлар киришкен. "Тес-Хемниң буянныг чүректери" биле "Күзелдер" ниитилелдериниң волонтер-лары Кызылга Күш-ажылдың болгаш частың байырлыг чыс-каалынга база Чүргүй-оол Маадырның 100 харлаанын-га тураскааткан Чүргүй-оол кудумчузунуң субботнигинге киришкеннер. Ол ышкаш мал төрүүр үеде малчыннарда дуза-лажыр 4 акцияны эрттирип, хо-очуннарда деткимче көргүзери-биле янзы-бүрү 15 акцияга киришкеннер. Чыл санында волонтерлар хемнер эриктерин бок-күзүрүмден арыглап, "Арыг эриктер, арыг хемнер" деп ак-цияга киржири чаңчыл болган.

Волонтер отрядтарының бир ажылы — кырып назылаан хо-очуннарда, кады кызыгаарлыг кижилерге база корум-чурум үрээш, учетта турар элээдилерге

Шуурмак(школазында).

эргелелиниң начальниги Люд-мила Хомушку дыңнаткан. Школаларга санитарлыг чы-лыг өрээлдер кылдыраарыга кожуун чагыргазы улуг детким-чени көргүскөн.

ОДАЛГА СЕЗОНУ
ЭГЕЛЭЭН

Тес-Хем кожуун чагыргазы-ның даргазының амыдырал-

Алдынай СОЯН.

Кырганнарның бажың-интернадында

МӨҢГҮН БАШТЫГ ӨГБЕЛЕРГЕ МӨГЕЙИГ

Бүгү-делегейниң улуг назылыглар хүнүн демдег-леп тура, хөй-ниитиниң кичээнгейин Кызылда кырганнарның бажың-интернады ала-чайгаар хаара туду бээр.

Ындыг болбас аргажок. Ук оран-сава Тываның келир үе-зи, сайзыралы дээш кызымак ажилдап чораан, күш-ажылдың хоочуннары, кадының байдалы-биле кызыгаарлыг кырган-ачалар, энелер дээш оон-даа өске хүндүткелдиг кижилерниң чаглектаныр чери апарган. Амгы үеде улуг назылыг кижилерниң бажың интернадында ниитизи-биле 153 кижиге чурттап турар. Оларның аразында 45 күш-ажылдың хоочуннары, кадының байдалы-биле кызыгаарлыг бирги, ийги база үшкү бөлүктүн инвалидтери болур 100 хире улуг назылыг улус бар.

Кырганнарның бажың-интернадында хөй чылдарда чурттап турар күш-ажылдың хоочуннарының бирээзи Эзир-оол Сотпаевич Күжүгет.

«2002 чылда маңаа келдим. Мында ажилдап турар эмчилер, эмчи сестралары, социал ажилдакчылар шупту эриг баарлыг, ажилыңа бердинген ак сеткилдиг кижилер боор чүве-дир. Шуут кылаштай албас чыдар инвалид кырганнарны безин азырап, карактап турарын көргөш, ону эскердим.

Баштайгы күш-ажылчы намдарымны Чөөн-Хемчик кожунунун Чыраа-Бажы, Шеми суурларга эгелзэн мен. 14 харлыг бичии оолак тургаш-ла мал кадарып, оон шаңга ол үелерде тарааның чаагай дүжүдүн эккеп уруп каарга, ону таңыылдап эгелзэн мен. Ада-иемниң улуг оглу болгаш, думаларым өстүр азыражып чордум. МЧАЭ-лер азы мал-чер ажил-агыйының эштежилгелери, оон коллектив-

тиг ажил-агыйлар тургустунуп турар үелерде трактор, комбайн башкара билиг-мергежилди чедип алдым. Хову, шөлге чер аңдарып, тараа тарып чораан ниити ажил стажым 50 чыл алып турар» — деп, кырган-ача амыдырал-чуртталгазын төөгүп берди.

Бажында ак хар дүшкен эш-өөрүнүн аразынче киргенден бээр чаа-ла 3 чылдың нүүрүн көрүп чоруур эне, күш-ажылдың хоочуну, Россияның хереглекчилер ниитилелиниң тергини Тана Соном Бай-Тайга кожунунун Бай-Тал сумузундан келген. Тана Иргитовнаның күш-ажыл дептеринде 52 чылдар дургузунда садыг, кооперация шугумунга ажилдап чораан деп чүгле чаңгыс бижимел бар.

«Кырганнарның бажың-интернадының хандырылгасы

гаш улуг назылыг кижилерниң бажың-интернадында ажилдап турар коллектив хүн бүрүде мөңгүн баштыг өгбелерге чылыг-чымчак, бүгү-ле таарым-

биле социал ажилдакчы Чодураа Тюлюш, ном саңының эргелекчизи Людмила Донгак база хөгжүмчү, композитор Владимир Серенович Серен чогаадыкчы ажилдап, солун хемчеглерни эрттирип турар. Бо удаада «Эң каас чараш өрзэл», «Онлайн кырган-ача, кырган-ава» деп мөөрейлерни эрттирген болгаш бүгү делегейниң билиглер хүнүнге тураскааткан диктантыны бижзэн. Оң түңнелдерин октябрь 1-де — Улуг назылыглар хүнүн таварыштыр үндүргөн.

Орус дылга шын бижириниң, бижик демдектерин шын салырының дүрүмнерин база литературлуг дылды эки билириниң талазы-биле шырак билиглерин Ираида Өлзеевна Монгуш, Наталья Чалзыповна Сат, Нина Михайловна Очур, Валентина Каадыр-ооловна Дурбуй көргүскөн.

Амгы үеде улгады берген назы-харлыг кижилерге компьютерге ажилдап өөренип алыры чугула айтырыг болур. Бурунгаар көрүштүг үзел-бодалдыг, үе-шагның агымындан чыда калбас дээш, чаа билиглерни шигээдип ап чоруур хоочуннар эвээш эвес дээрзин «Кырган-

эки-дир. Энерелдиг эмчилерниң улуг назылыг кижилерни хүн бүрү карактап, көрүп, оларның кадыкшылын хайгаарап, сагыш човап турары дээш өөрүп четтиргенимни илереттим» — деп, 81 харлыг кырган-ава чугаалады.

Олег Чаш-оолга удурткан республиканың кырганнар бол-

чалыг байдалдарны тургузар дээш ажилдап турар. Культурлуг дыштанылга концерт, оюн-тоглаа болгаш арыг-агаарже селгүүстээшкенден аңгыда, янзы-бүрү мөөрейлерни доктаамал эрттирип турар.

Хоочуннарны амыдыралга чаңчыктырып, өөредир талазы-

ава, кырган-ача онлайн» деп компьютерге дүрген парлаа мөөрей көргүскөн. Дозур Чырааевна Куулар, Танов Кууларова Серен, Полина Очур-оолова Хертек, Зурначан Оганесова Зоркий тус-тузунда бирги, ийги үшкү база дөрткү шаңналды черлерге кирген. «Тиилелге чүткүл» деп тускай шаңнал Рустам Тюлюшович Аралча Дажымба Норбуевич Монгу төлөптүг болганын библиотекка Людмила Донгак бис дыйнатты.

Кызылда кырганнарның бажың-интернадының бир демдег коллективи — эмчилер, социал ажилдакчылар болгаш техник ажилчылар бо чылын 500 килограмм картофельдин дүжүдү ажаап алган. Оон аңгыда кабак, баклажан, согуна, морков, свекла дээш өске-даа нөпүрө аймааның дүжүдү база хөй болган. Август 14-15-те республика байырлалының хүннерин артыкшылдыг продукцияны садып-саарып алганнар. Кичимистиг садка өзүп үнгөн ине караа болгаш малинаның дүжү «Варенье байырлалын» эрттеринге сылдаг болган.

Неделяның среда саньык кырган-авалар болгаш кырган ачалар боттарының аныякчылыгы үелерин сактып, дискотека танцы кежээлеринге дыштанып ап турар. Колдуунда 60-80-90 чылдарның ырылары баянга үдеп бээрге, вальс тап кириптерлер. Билдинг ыраажылар Херел Мекпер-оол Шолбан Ондар (Петросян) ба Тываның алдарлыг артизи Ол Сарыгларның күүселдезин ырыларга база ол ышкаш 80-90 чылдарның даштыкы ыр хөгжүмүнүгө удетишаан, вальс бөөлдөнип хөглөп, хөөреж алырга, сагыш-сеткил таалайдыштанырың энелер, кырган ачалар эки билерлер.

Мерген ОНДА

Сайлык ХЕРТЕКТИ

тырттырган чуруктар

1969-2000 чылдарга чедир күш-культура башкылап ажилдап чораан «РФ-тиң күш-культуразының болгаш спорттун тергини» хөрек демдээниң эдилекчизи, 2010 чылда «Россияның эң тулган кижилери» деп энциклопедияже ады кирген болгаш тускай хөрек демдээниң эдилекчизи Эрес-оол Кыргысович Мендоттун чырык адынга тураскааткан чиик атлетика маргылдааларын Кызыл кожунунун Баян-Кол ортумаа школазынга эрттирген.

Спортчу мөөрейлерни Тыва-КУ-нун күш-культура факультетиниң башкылары — ийис угбашкылар Эмма, Элпа база оларның думазы Инга Эрес-ооловналар, ол ышкаш күдээзи кадет училищезиниң башкызы Владимир Болат-оолович Монгуш школаның башкылары-биле бедик деңгелге эрттирген. Өөреникчилер аразында спортчу маргылдааларның түңнелдеринде 5-7, 8-11 классчылар Назын Анукаев, Эдегей Монгуш, Ай-дасай Сарыг-оол, Артыш Монгуш, Каң Шагдыр дээш оон-даа өске школачылар 1, 2, 3-кү шаңналдыг черлерге кирген. Ниитизи-биле спорттун чиик атлетика мөөрейинге Баян-Кол школазының 64 өөреникчизи киришкен. Тиилекчилерге ме-

СПОРТТУҢ ТЕРГИНИ, АТ-СУРАГЛЫГ БАШКЫ

дальдарны, кубоктарны, амдангы торттарны болгаш акша шаңналдарын тыпсып, шаңнап мактаан. Бо эрткен спортчу маргылдааларның кол шийтектиги ТР-ниң күш-культуразының болгаш спорттун тергини Антуан Бады-Назынга, аныяк башкы Шолбан Токсунга, школа директору Лариса Борзукка, физика, информатика башкызы Баян Биче-оолга, өөредилгекижизидилге талазы-биле ораакчы Антонина Биче-оолга база Эрес-оол Кыргысовичиниң өөреникчилери Борис Серээге, Зоя Допуй-оолга башкылар коллективи өөрүп четтиргенин илереткен.

Эрес-оол Кыргысович Мендот 1942 чылда Бий-Хем кожунунун Баян-Кол суурнун Кызыл-Чыраа деп черге төрүттүнгөн. Ада-иези Кыргыс Балчынович биле Долчаң Сандаковнаның хеймер оглу болур. 1961 чылда онгу классы дооскан соонда, Красноярскиниң педагогика институтунун күш-культура болгаш спорт факультетинче кирип, ук өөредилге черин 1967 чылда тывалардан ийи дугаар доозукчу болуп, эртем-билиг чедип алган. Өөренип чораан чылдарында хаак маргылдаазынга үргүлчү

киржип, крайның аныяктар аразында бо-ла шылгарап үнүп кээр, хаак маргылдаазының ийи дакпыр тиилекчизи чораан. Чаңгыс бөлүккө хостуг хүреш тренери Дмитрий Миндиашвили-биле кады өөренип турган. 1964-68 чылдарда Хандагайтыга, Үрбүн сес чыл школаларында, 1969 чылдан эгелеп бодунун төрзөн сууру Баян-Кол школазынга күш-культура башкылап ажилдаан. 1988 чылда Кызылда башкы институтунун бойдус-география салбырын доозуп, ийги дээди эртемни чедип алган. 2004 чылда Красноярск, 2005 чылда Белоруссияның Гродно хоорайларга, 2006 чылда Кызылга эртем-практиктиг конференцияларга киржип, элзэн хөй ажилдарны парлаткан. Назы-хары дөгүл, хүндүлүг дыштанылга үнзе-даа, 2000-2014 чылдарда Кызылдың № 2 школазы биле № 9 гимназияга черниң уг-шин тывар спортче өөреникчилерни хаара тудуп, туризм бөлүүн удуртуп ажилдап турган. Аныяк-өскенни мячилиг хоккейге, хаак, хол бөмбүү, баскетбол, бут бөмбүү, чадаг туризм дээш спорттун массалыг хевирлеринге кожун болгаш республика маргылдааларында белеткелче

раан идепкейлиг башкыларның бирээзи. Эрес-оол Кыргысович өөреникчилери-биле кады Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Тес-Хем, Таңды кожуннарны таварыштыр чадаг турист аян-чорук-биле чоруп турган.

Кызылдың № 2 школазының бешки классчызы Начын Монгушту хостуг хүреш секциязынга кирип алгаш, улуг спортче оруун ажыдып берген. Амгы үеде Начын Владиславович Президентиниң кадет училищезинде хостуг хүреш тренери болуп ажилдап чоруур. Тыва Республиканың Начын мөгези, хостуг хүрешке спорт мастери, сумога делегей чергелиг спорт мастери башкызын бо-ла сактып кээр, спортче углап баштап каан тренерим деп хүндүлөп чоруур.

Эрес-оол Мендот 1984-1997 чылдарда Кызыл кожунунун хол бөмбүүгө эр болгаш херээжен чыынды командаларының тренери чораан. Хөй чылдарда ажилдап келген арга-дуржулга башкының командазы республика чергелиг маргылдааларга бирги, үшкү шаңналдыг черлерни удаа-дараа ап, черле «байзадан» дүшпейн турган. Эрес-оол, хөөредиг чок.

Оң өөреникчилери Владимир Саая, Борис Серээ, Олег Тува Николай Кыргыс, Михаил Салчак, Тайбың Баданай, Иван Саид Бюрбү алышкылар, Геннадий Шулуу, Борис Кунгаа Шолбан Шагжидүү, Чимий-оол Байкара, Допуй-оол Оюн, Елена Лапчаа, Галина Ховалы, Анна, Валентина Серээ угбашкылар, Мира Дүвөн-Бадан Алла Ночукпаа дээш оон-даа өскелер республикада билдингир спортчулар.

Эрес-оол Кыргысовичиниң ажы-төлү оон изин салгап, күш-культура башкылап, Тываның күрүне университетинде башкылап, спортчу өг-бүлө болганы таварылга эвес. Элпа Эрес-ооловна — педагогика талазы-биле эртемден башкы Эмма Эрес-ооловна — күш-культура кафедрасының улуг башкызы. Оң өөнүн ээзи Владимир Болат-оолович Монгуш база күш-культура башкызы, спорттун уг-шин тывар хевирге тренер, кадет школазында ажилдап чоруур. Хеймер уруу Инга Эрес-ооловна Кызылдың башкы колледжинде педагогика эртемнериниң кандидаты база күш-культура башкызы. Эрес-оол Мендот башкының уйнуу Москвада эмчи институтунда өөренип турар.

Айдар КУУЛАР

Кызыл хоорай.

ХҮНДҮЛҮГ БАШКЫ

Эрткен үени сактып, көп үеде аныак салгалы-выска эки чүүлү арттырып, оларга үлеер-чиззевисти, чагыг-сүмевисти берип, амыдыралга өөредире хоочуннарның улуг хүлээлгевис болгай. Кожуунууста улуг назылыг ат-алдарлыг кижилеривис хөй.

Оларның бирээзинге бо чы-70 харлап турар башкывис Екатерина Сундуйевна Хирлиг-оол хамааржыр. Ол 1948 чылдың август айда Бай-Тайганың Көп-

Е.С. Хирлиг-оол башкы.

сумузуунуң Кезек-Терек деп эге сес ажи-төлдүн хеймери олуп төрүттүнген. Ачазы — үндү Шанчыгбайевич Хертек алашкы школазын дооскан соон-а. Көп-Сөөктүн баштайгы суму аргазы чораан, авазы Маа өңгө-Байыровна мал-маганын азырап, ажи-төлүн өстүрүп, дет-келген.

Е.С. Хирлиг-оол Тээли ор-мак школазын 1966 чылда дооскаш, улаштыр Кызылдың башкы училищезинге кирип алгаш, чедишкенин доозуп, башкының мергежилин чедип алган. Баштайгы күш-ажылчы азымын ынчангы «Тээли» совхозтун «Хүнчүгөш» уруглар са-ындан эгелзэн. Кызыл-Даг сес-ыл школазынга эге класстар башкызы херек болу бээрге, кожунуун өөредилге килдизи Е.С. Хирлиг-оолду ол школаже ажилдаары-биле чоруткан. Улуг школага баргаш, арга-дуржу-алыг башкыларның аразынга өй чүүлдерге өөренип, 2 «б» класстың удуртукчу башкызы болу берген. Школаның хоочун башкылары Болат Бичелдей, Бо-лат Килик, Така Донгак олар арга-үмезин берип, ажи-кчээлде-инге аныак башкыны өөредип эгелзэннер. Ада-иелернин ду-азы-биле янзы-бүрү экскурсия-ларны, хөглүг маргылдаалыг юнархны, эртем аайы-биле олимпиадаларны, үнүшкүннүг концерттерни, солун ажилдарны алыганын түңнелинде, 2 «б» клас-с школага 1-ги черже үнген. 1969 чылда амыдыралының аайы-биле Тээлинин №2 эге шко-лазынче шилчип келген. Ол үеде школага чүгле 4 класс турган, чылдан чылче бир класс немеш-сө-немешсе, чоорту 8 чыл шко-лазы апарган. Мария Васильевна Дробышевская Тывага дайын соонда келгеш, хөй чылдарда директорлап ажи-

Е.С. Хирлиг-оол — хөй-ниити ажи-лының идепкейлиг киржик-чизи. «Тээли» совхозтун херээ-женнер чөвүлелинин дарга-зынга, ол үеде комсомол эге организациязының даргазынга, суд черинге арат төлзөппе дээш — черле чүнү кылбаан дээр. Баш-кы ажи-лындан аңгыда суурнуң, кожунуун шупту ажи-лынга кир-жип, чоннуң хүндүткелин чаалап алган. Башкы өөреникчи бүрүзү-биле бот тускайлаң ажилдап, ада-ие-биле сырый харылзажып, немелде кичээлдерни доктаамал эрттирип келгенин түңнелинде Екатерина Сундуйевнаның сур-гуулдары эге классты кончуг эки доозуп үнер болгаш, 5-ки класска улуг бергедээшкн чок өөренип эгелзээрлер. Бо бүгү башкының бодунга улуг негелдези, харыс салгазы-дыр.

Е.С. Хирлиг-оол — беш ажи-төлдүн авазы. Өөнүң ээзи, уругларының ачазы — Хомушку Чымбаевич Хир-лиг-оол ол-ла шко-лага төөгү, тыва дыл башкылавы-шаан, директорнуң өөредилге тала-зы-биле оралакчы-зы бооп ажилдап чораан. Хомуш-ку Чымбаевич үр эвес аараанының соонда «адының бажы» хоя берип, чок болган. Ека-терина Сундуй-евна чааскаан ажи-төлүн азырап, өөредип, өг-леп-баштап, амыдыралдың берге оруктарын эрткен.

Амгы үеде улуг оглу Өнер-оол Хомушкуевич — полицияның курлавырда майору. Улуг уруу Байлак Хомушкуевна Шожун-чап — Тээли суурда Күрүнениң бюджеттиг профессионалдыг өөредилге черинде орус дыл башкызы, оглу Дүмөн Хомуш-куевич — курлавырда майор, Бай-Тайга кожунда машина-трактор станциясында ажилдап чоруур, Сайлан Хомушкуевна Куржап — кожунуун өөредилге килдизиниң методизи, хеймер кызы Салбак Хомушкуевна Хир-лиг-оол Республиканың онколо-гия диспансеринде эмчи.

Хөй чылдарда үр-түнелдиг ажи-лын чону үнелзэн, шаңнал-мактал хөй. 1973-1974 өөредилге чылында ийи дакпыр «Социалис-тиг күш-ажылдың тиелекчизи», В.И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чылынга тураскаат-кан юбилейлиг медальдың эдилекчизи, 1990 чылдан эге-леп «Россия Федерациязының өөредилгезиниң тергини» деп бедик аттын эдилекчизи.

Тээлинин № 2 сес чыл шко-лазы амгы үеде Хемчик ортумак школазы апарган. Республикада шыырак школаларның санын-да. Оон директору Айлаңмаа Арбычыгаевна Күнзүк — хоочун башкыларның салгалы.

Екатерина Сундуйевнаның өөреникчилери Тывавыстың бүгү булуңнарында янзы-бүрү мергежилдерни чедип алган эки ажилдап чурттап чоруурлар. Олар бирги башкызын утпайн, үргүлчү харылзажып, четтирге-нин илередин, мөгейип чоруур-лар. Үлеерлиг башкының амы-дыралы сургуулдарына езулуг үлеер-чижек болуп чоруур.

Тараа ОССУР,

Башкылар хүнүнге

ЧУРТТАП ЭРТКЕН НАЗЫНЫМНЫ ЧЕКТЕВЕС МЕН

(Уланчызы. Эгези № 115
«Шын» солунда)

Лагерь соонда каттышкан школага өөренип эгеледивис. Аңаа школадан аңгыда аңгы-аңгы курстар турган. Ынчангаш «Каттышкан школа» деп адап турган. Башкылар, секретарьлар, мал эмчилери, агрономнар, эмчи санитарлары дээш амыдыралга херектиг мергежилдерге кыска хуусаада өөреткеш-ле, кожун-сумуларже чо-рудуп турган. Бир хүн каттышкан школаның ийи каът ыаш бажыны өрттени берген. Амгы ийи дугаар школаның тудуун чаа-ла доозуп турган-даа болза, үстүкү каъдынга өөренип турдуvus. Аңгы-аңгы кожуннардан эртем-билиг, мергежил чедип алыр дээш келген өөреникчилер турган. Класында өөреникчилерниң бичиизи-ле мен. Бистиң-биле кады 5-ки класска үш улуг кижы база өөренип эгелзэн. Оларны баштай кичээлде олур-жуп келген башкылар деп бодап турган бис. Оон биле бергеш, чаңгыс класста кады өөренип-даа турар болзувусса, акыларывыс дээр апарган бис. Олар беш классты дооскаш, оон улаштыр ажил-дай бергеннер. Бирээзи арат шеринче чорупкан. Сөөлүнде чаңгысклассчы акыларывыстың бирээзи башкы, өскези алдарлыг тудугжу Сандан болган. Амгы Дээди Хуралдың бажының тудуу дооступ, иштики ажилдарын кылып турда, аңаа экскурсиялап барып турдуvus. Кыжын Каа-Хем биле Бии-Хемниң ортузунда дагдан чүңгулап турган бис. Шанаавыс база чок. Оолдар оон-моон шуугайлар тып алгаш кээр. Калбак шуугайга олурпакаш, чүңгулап турдуvus.

Башкыларывыс колдуунда ССРЭ-ден чала-дып келген орус башкылар. Кичээлдерни орус дылга эрттирип турду. Орус башкының тайыл-бырын очулдурукчу башкылар тывалап чугаалап бээр. Чүгле сан болгаш очулдурукчу башкылар тыва. Беш-алды класстарны кады өөренип кел-ген эштерим ийи дугаар школаның баштайгы доо-зукчулары болган. Оларның аразындан тергини эки өөренип, медальдыг доосканнарны Ленин-град хоорайже 1947 чылда өөредип чорудупкан.

— **Өөңер ээзи, улуг төөгүчү эртемдени-вис Юрий Лудужапович Аранчын-биле кан-чаар таныжып, өг-бүлө тудуп амыдырай бергениңерни сонуургап болур ирги бе, башкы?**

— Өөм ээзи-биле ийи дугаар школага кады өөренип турган чаңгысклассчылар-дыр бис ийин. Беш-алды класстарга чедир кады өөренип келген эштерим Шулуу Чыргал-оолович Сат, Юрий Лудужапович Аранчын, Монгуш Борахович Кенин-Лопсан суглар турган. Чеди класс тургаш аарааш, аалымче чана берген мен. Эмнелге деп чүве-даа тоовас турган-дыр мен. Авам мени кара эмнер дузазы-биле эмнеп каан. Өөренип чоруур дээримге, салбаан. «Дыштанып ал, уруум» дээр болган. Школаны баштайгы өөрүмнүң соондан 1948 чылда дооскан мен.

Ийи дугаар школаның өөреникчилери шупту интернатка чурттап турган бис. Баштай дооскан өөрүвүс-биле үргүлчү чагаалажып турдуvus. Уруглар уруглар-биле, оолдар оолдар-биле чагаалажып, мындыг. Сөөлүнде дыңнап кээр-имге, Юрий Ивановичниң кончуг чоок эжи Юрий Шойдакович Кюнзегеш «Сээң Салзынмаан ажырбас, оол. Эки өөренип чоруп тур. Ажырбас анаа!» деп бүдүү чагаалар бижип турган болду. А мен ону билбээн мен. Школаны доозупкаш, аалымче чанып келген мен. Бир хүн көөрүмге, өөвүс чанында баглаашта ийи аът баглап каан тур. Кирип кээримге, Аранчын биле оон честези Арапчор ийи олурлар. Аранчын ынчан бир дугаар курсту доозуп алган турган. Ачам, авам суг-биле чугаалажып шайлап олурганнар. А мен хөлге эштип алыр дээш чорупкан мен. Оон көөрүмге, хөл эринде чедип келген олурлар. Аранчын Тес-Хемге өскөн болгаш, эштип билбес болган. Кож аалдарның уруглары четкилеп кээрге, ол-чаан эштип туруп берген мен. Демги ийи оол-даа чоруй барган. Элзэн болганда өөмге кээримге, Аранчын ам-даа ында олурар хевээр. А эжи Межегейде төрелдеринче чоруй барган. Аран-чын оон чугаалап үнүп келзе-ле, «Ленинградче өөренип чоруур улустар аразында сээң адың база үнүп тур. Кады өөренир бис» — дей-дир. Ону дыңнадып келген кижы болган. Ол үеде шко-ла доозуп алыргы, улуг эртем деп санап турган. Авам хөөкү боду номчуп, бижип билбес-даа болза, мээң школа дооскан документимни үнген-кирген улуска көргүзүп, зажок өөрүп турган. Хей-мер уруу улаштыр ырак-узак черже өөренип чоруур дээрге, ада-ием шуут ыт чок. Ынчалза-даа Кызылдан честем чедип келген. Ол аажок болгаш, авам-ачамны чаа

сургааш, мени Кызылче эккелген. Кады чоруур эш-өөрүм база чаңгысклассчыларым: Александр Кунаа, Зоя Арагачы (Чадамба), Антон Калзан, Елена Калчанай болган. Ленинградтың А.А. Жданов аттыг күрүне университетиниң чөөн-чүк факультетиниң түрк дылдар кафедрасының тыва бөлүгүнө өөренип эгеледим. Чаңгыс школа-ин-тернатка өөренип дооскан чаңгысклассчылар ынчаар чаңгыскурсчулар апаргаш, бүгү на-зынывыста кады коллегалар болуп ажилдап келген бис.

Ленинградка өөренип турган тыва студен-тилерни удуртуп-башкаар комсоргу Аранчын турду. Оон-биле чоок таныжып турган болгаш, ХБАБ-ка баргаш, билдиришикин бижири-виске, «Ынчаның хүнүнде келир силер» дээн. Ынчан 1950 чылдың май ай. Айыткан хүнүнде баргаш, өг-бүлө болуп бадыланчып алдывыс. Эш-өөрүвүске-даа, дөргүл-төреливиске-даа ыт-тавайн, улус чыгбайн, ийи бодувус бөдүүнү-биле бадыланыштывыс. Ынчан дайын соонда чылдар болгаш, амыдырал база нарын турду.

Ленинград — блокаданы чурттап эрткен хоорай. Оон каът-каът бажың-балгаттарын, музей, завод, фабрика, эмнелгелер дээш шупту чүүлдерни катап септеп, чаартып кылып, тудуп тургузуп турган. Бис даштыкы студентилерниң ниити чуртталга бажыңыга чурттап турдуvus. Өрээливиске контрамарка суугуга өөрүвүс-биле кады база-ла картошка өрттедип чип турдуvus. «Во время войны никто картошку не жарил, так и выжили на войне» («Дайын үезинде картошканы кым-даа хайындырып чивес турган, шак ынчаар дайынны чурттап эрттивис») — деп, орус эжим уруг чугаалаар турган.

Бадыланчып алганывысты кым-даа билбээн. Ийи аңгы чурттап турдуvus. Мен өрээлимге чем кылып алгаш, Аранчынның өрээлинге чедип, чанында эштери-биле кады ашкарып-чемгерип каар мен. Аранчын өрээлинге чем кылып алгаш, база мээң өрээлимге эккээр. Ийи ай хире ынчаар азыранчып келген бис. Бисти өг-бүлө деп билип кааш, оон аңгы өрээл берген чүве. Өөренип, кады чурттап турдуvus. Мен ай-хүн-даа сактып чорбас хоржок кижы боор мен, утуп алыр. Шылгалдалар кээрге, бергедээр чүвем-не ол. Аранчынның чүве сактып алыры дыка шыырак турган, белен утпас. Билир чүүлү дыка хөй. Төөгү эртеминге шылгал-даларга мени белеткеп, дузалажып турган, а мен аңаа орус дыл талазы-биле дузалажып турдум. Ийи бодувусту ынчаар деткижи, дузалажып чорааш, университетти доозуп алдывыс. Төрзэн Тывавысче чанып келгеш, үш ажи-төлдүг болду-vus, оларны азырап-өстүрүп, ажил-агийывыс кылып чурттап чордуvus.

— **Ленинградтың күрүне университетинге өөренип турган үлериңерни сонуургадып көөр силер бе, башкы?**

— Ол кончуг солун үлери-дир ийин! Ынчан улус эртем-билигже аажок чүткүлдүп турган. Ийи дугаар школага башкыларывыс А.К. Кангарова, Е.И. Коптева бистер-биле кады университетке өөренирип турган. Дөрт ажи-төлдүг Лама-Сүрүң башкы база бистиң-биле кады студент. Кадайы, ажи-төлү аалынга турган.

Ол үеде асфальт-даа чок, сай чер орук. Ав-тобустар турбаан. Аргыжары-даа кончуг берге. Абакандан чүкк сөөртүп келген машиналар моон Тывадан чоруурда, чүгле куруг доскаарлар ап алгаш дедир чоруур. Бис чүкк машиналарының кырынга Абаканга чедип ап турган бис. Кыры шы-выглыг машина болза, аас-кежик ол. Машинаның кузовунуң кыры бүрүнү-биле звес, чүгле кезек чери чаглактыг турган чүве-дир ийин. Чаъс кээрге, ол чарыныга чүгле уругларны олуртуп алыр. Хамык оолдар көк мөөн кылдыр өдүп каар. Чаъстан чаглектанып, чолаачының хумуңун-даа бажынга кедип чоруур-ла. Саян сыннарын ашкан санывыста, ыяп чаъска чагдырар бис. Ол хиреде тоовас, ойнап-хөглөп, баштаканчып чоруур бис.

Университетке башкыларывыс колдуу фило-лог, улуг профессор, эртемденнер турган. Холо-дович — япон дыл башкызы, Кононов — тюрколог дээш оон-даа өскелер бар. Бистен бир курс улуг өөрлеривис биске база аажок дузалажып турган-нар. Орус дылга эге дээрзинде дыка бергедежи-п турдуvus. Ынчанмайн канчаар, колдуу тывалап чугаалажып болгаш. Орус дылды школага өөренип-даа турган болзувусса, университет деңгелинге четпес турган.

(Уланчылыг)

Рада ДЕМЧИК.
Кызыл хоорай.

Октябрь 5 – башкылар хуну

ЭРЕС-КЕЖЭЭ ЭРЕС-ООЛ САТ БАШКЫ

Аныяк шаавыста бистиң чаңгысклассчывыс Зоя педучилищеге өөренип тургаш, спортчу дурт-сынның, узун, шилгедек, арын-шырайының шеверини кончуг, улуг көк карактыг оол-биле таныжып алган боорга, дыка сонургаан бис. «Угу-дөзүнде бир-ле өске омактыг кижиге турган чоор бе» деп-даа бодаар мен. Эжимден айтырымга, «Чо-ок, өске кижиге-даа чок, ачазының карактары ындыг» дээр болду. Шаг-шаанда тываларның даялдангып укталган бир-ле аймактары ак шырайлыг, көк, шаңгыр, саргыл карактарлыг, узун, сиереш улус чораан дээр. Тываларда ам-даа ындыг омур-хевирлиг улус эндерик. Бурун өгбелерниң үре-садылары күштүг геннерин чидирбейн, чүс-чүс вектер өттүр ынчалдыр кадагалаттынып келгени ол боор ийин...

Чугаа Барыин-Хемчик кожуунда Шекпээр ортумак школазының башкызы Эрес-оол Саяевич Сат дугайында болуп турар. Ооң ачазының ады Сая (Саая эвес), сая-сая азы миллион дээн уткалыг аан (ТАР сая-сая малдыг турду чоп). Алыс чурту – Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга. Эрес-оол Сат 1971 чылда Кызылдың башкы училищезиниң күш-культура салбырын дооскаш, Өөредилге яамызының дужаалы-биле Өвүр кожуунун Торгалыг ортумак школазынга күш-культура башкылап эгелээн. Ынчалдыр-ла чымыштыг ажилга шымныгып чорааш, бот-өөредилге-биле Кызылдың күрүнениң башкы институтунун бойдус-география факультетин база доозуп ап, география башкызының мергежилин чедип алган.

Эрес-оол Саяевич чүгле башкы ажылынга бо хүнге чедир үзүк-соксаал чокка 47 чыл ажилдап чорууру бо. Чымыштыг-даа, берге-даа, солун-даа ол буйанныг үүлениң көвей кезиин Барыин-Хемчик кожуунун Шекпээр школазынга бараалгаткан, ам-даа ында ол-ла хевээр чиик-адак, хей-ады улам бедик ажилда-вышаан. Зоя Сарыглар (кыс фамилиязы) Шекпээр чурттуг, чайгы дыштанылгазында таныжы оол-биле суурга кээрге, шекпээржилер күдээлеп келген аныяк кижиниң волейбол ойнаарын сонуурган, магадап көөр дээш, албан-биле кылып келир турган. Ынчан аныяк-өскен спорт шөлүңгө кезээ дургу довураан бургурадыр ойнаар, а улуг улус кино эгелээже (21 шакта) оларны кайгаар, чамдыктары азартка шыданмай, ында киржи берген-даа турар. Оон бээр-ле ол суурнуң онза хүндүлүг күдээзи болуп артып калган.

Башкы училищезиниң 1-ги курузунга турда, күс эгезинде оларны Кур-Чер суурже практикаже чорудупкан (ынчан студентилерни күскү дүжүт ажаалдазынче практикаладыр турганын утпаан бис). Хып дээн чалыы назынында автошколаны база доозуп алган болгаш, Эрес-оол үрелип калгаш турган комбайнны каш-ла хонук кылыпкан. Ооң-биле тараа дүжүдүн 100 ажыг хууга кезип күүсеткеш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Ынчан чаа-ла студент аныяк кижиге дыка бедик шаңналды алганы ол.

Адынга шуут-ла дүжүр, аныяандан тура эрес, кезээ. Туткан ажылы кыптыгып турар, кончуг кезээ кижиге дээрзин чүгле школа коллективи эвес, Шекпээр чону дөгере билир, улуг-бичези чок шупту ону хүндүлээр. Бажындан кыра адаанга чедир бүгү чоннуң хүндүткелин кижиге бөрүзү чаалап ал шыдаас болгай. Эрес-оол Саяевич Шекпээр школазын 15 чыл иштинде директорлап келген үезинде

кандыг солун, ажыктыг ажилдарны кылдырбаан дээр! Харалаан, та чүге чүве, ол школаны алыс эгезинде-ле чылыг чурттарга тааржыр проект-биле кылып каапкан болган. Ындыг черге чоннуң ажы-төлү доңмазын дээш кылбаан-тутпаан чүвези-ле чок. Класс бүрүзүңге ада-иениң күжү-биле печкалар-даа туттуруп турган.

Школаның дузалал ажил-агыйынга бода болгаш шээр малды ада-иениң күжү-биле чыгаш, мал-маган-даа тудуп турган. Боду бүдүрүлгө бригаданын удуртуп, Россия чергелиг маргылдааларга өөреникчилери-биле киришкеш, 2-ги черни чаалап алгаш, школазынга хей санныг шаңналдарны эккеп турган, ооң иштинде телевизорларны класс бүрүзүңге чедиштирген. Школаның доозукчуларынга «саанчы», «ногаажы», «тракторист-машинист» деп тускай шынзылгаларны Кызылдың көдээ ажил-агый техникуму болгаш Ак-Довурак хоорайның ДОСААФ чери-биле керээ чарып алгаш, тыпсып берип турган.

Эрес-оол Саяевичини спорт, күш-культура талазы-биле чүлдү-чүрээден езулуг бердинген, аңаа салымныг, чаялгалыг башкы деп болур. Өвүр кожуунун Торгалыг школазынга бир-ле дугаар ажилдап чедер бергеш, куруг черге спортчу шөлчүгешти херимнеп тургаш, чаңгыс боду кымның-даа дузазы чокка кылган. Оон спорттун бүгү хевирлеринге чуруктарны калбак демирлерге чурааш, херимнерни долгандыр азыптарга, өөреникчилер өөрүп, ада-иелер аныяк башкыны алгап-мактап турган чери-даа бар. Шекпээр школазынга күш-культура башкылап тургаш, Барыин-Хемчик кожуунга бир-ле дугаар хаак маргылдаа-зын органиастап эрттирген. Оон бээр кожуун чергелиг маргылдаалар Каткылыг дааның эдээңге чылдың-на эртер, ол дагның эдээ, Тайга станциязы ышкаш, хаак спортунга ынактарның чуңгулаар чери апарган.

Эрес-оол башкы черле эрес кижиге болгаш, кончуг берге 1990 чылдарның эгезинде Кызыл хоорайже киргеш, хаак спортунга дериг-херекселди спорткомитет таварыштыр тып эккеп турган. 90 чылдар дээрге акша-хөреңги-даа тывылбас, бартер деп чүве сайзыраан үе-дир ол. Бажыңыга чышке белеткеп алганы бода малдың будун бүдүнү-биле кадайыңга ыгыттавайн ап алгаш, ону лыжаларга орнап ап турганын улуг башкылар дыңнааш, аныяк башкызының ажылынга кайы хире бердингенин кайгап-харап, магадап, ам-даа утпайн чугаалажып олурарлар.

Улуг классың өөреникчилери-биле 4-5 хондур хаактыг Шекпээр – Чыргакы – Чыраа-Бажы – Аянгаты – Бижиктиг-

Хая – Эрги-Барлык – Шуй – Бай-Тал – Тээли – Аксы-Барлык – Барлык – Кызыл-Мажалык – Шекпээр деп маршрут-биле агиткульт-турисчи походтарны эрттирип турган. Ол эргип-кезип чорааш, чүгле боттары хаактап чорбайн, спортка хамаарыштыр солун лекция, беседаны кылып, улуска суртаал кылып, концерт программалыг чоруп турганнар. Ону ынчангы өөреникчилери, тус черниң чурттакчылары бо хүнге чедир сактып, канчап доңдожап, аарывайн турганын кайгап, бажын чайып, башкызынга чоргаарланып, бо-ла чугаалажы бээрлер. Ынчан ооң-биле кады хаактап турган өөреникчилери Отук Монгуш, Омак Ооржак, Кудус Ондар, Шораана Ондар, Элеонора Сат, Надя Кежикий, Марта Саая, Айрана Ооржак, Шолбан Ооржак дээш оон-даа хей уруглар чылдың-на кышкы үеде ындыг узун маршрут-биле чоруп тургаш, кончуг эки спортчу, амыдыралчы дадыгышкынны алганнар.

Шекпээр ортумак школазын директорлай бергенде, школаның даялгалыгы (интернатка) 50 ажыг өскүс-чавыс болгаш малчыннар уруглары чурттап турган. Ол-ла кадыг-берге 90 чылдарның эгезинде каз школаның подвалынга адаларның, эр ажилчиннарның болгаш башкыларның күжү-биле улуг, биче дээрбелерни кылып алгаш, тарып алган тараазын дээрбелээш, хлеб быжыртып, азыраан каш шээр малының ачызы-биле интернат ажы-төлүн аштатпайн, берге чылдарны ажып эртип келген. Кончуг шевер, алдын холдуг күш-ажыл башкызы Семен Убаш-оолович Кууларның дузазы-биле согааш, бала, класс соңгаларына карнизтер, шанак, тергени, бажың-даа херекселдерин чазааш, оларны садып-саарып тургаш, эвээш эвес орулганы кирип ап, ону школаның өөредилге-кижизидилге ажилдарына ажыглап турган.

Э.С. Сат дарганнаар цехке шевер адалар Багай-оол Сарыглар, Валерий Монгуш, даш чонукчузу башкы Карим Караевич Монголбий баштадыр өөреникчилери-биле Бай-Тайгадан чонар-даштап алгаш, бөлгүмнерге даштан кылыглар чазанырынга өөредип

турганнар. Харын-даа улуг класстын оолдарына «Школа-бизнес» хевирин низастааш, кожуун, республика чери-лиг көрүлделерге тиилекчилер болуп шаңналдыг черлерни хейү-биле келген. Шагаан-Арыг хоорайга албан-биле аныяк башкы Алимаа Апы-оо-овна Сааяны өөредип алгаш, школа хевис аргыырының бөлгүмүн ажалтап Ук бөлгүм бо хүнге чедир хей санны өөреникчилериниң сонуургалын оттурган олар чыл санында кожуун, республика чергелиг көрүлделерге бирги болуп шаңналдыг черлерге төлөпиге болуп турарлар. «Эки эгелээшкин – элениң пес хүндү» деп, үлегер домакты бичкөөскерти аарак домактарыга, Эрес-оол Саяевичиниң эгелекчи хей-адының чогаадыкчы чоруунун херечизи, чон ол-дур.

2008 чылда ажылынга бердинген мурнакчы директор Шекпээр школазы «Миллионер школа» деп атка чедирген Эрес-оол Саяевич каш чыл улаштып кожуунун директорлар каттыжышкынын удуртуп турган. Ол директорлап тургаш, «бирги категорияның удуртукчу» деп атка төлөпиге болган. Барык чартык чүс чыл чыгыс чедишкенин башкы чоруур кижиниң шаңнал-макталдар арбын болбас аргажок. Чижээ, Эрес-оол Саяевич «Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдачызы», «Россия Федерациязының культуразының болгаш спортунун тергени» деп аттарның эдилекчизи, ол ышкаш Тыва Республиканың күш-культура болгаш спортунун тергенин ажилдачы база болуп турар. Тыва Чазактың бот-Дээди Хуралдың хүндүлел бижиктери-биле хей удаа шаңнаткан, күш-ажылда хоочуну. Чүгле харын алдарлыг ат үезинде тывыспаан чүве-дир, ону ам-билейинде черле бээр боор.

Эрес-оол Саяевич өөнүң ишти Дюрбуевна Сат-биле эгин кожа чурттап дан бээр база 47 чыл болуп турар, алда кудазынга чедир үш-ле чыл арты «Алдын кудавысты хеймер олгувус кудазының соонда база демдегел тирер ыйнаан бис» деп баштапкан аян-биле чугаалап олурар. Зоя Дюрбуевна база чүгле кожуунда эвес, дээ категорияның башкызы атты 25 чыл иштинде камгалавышаан эдилеп чоруп республикада билдингир башкыларны бирээзи. Зоя Дюрбуевнаның шаңнал-макталы, орден-медалы хөөредип чугаалаарга, хөреңге сыңмас деп болган Аныяндан тура ажылынга бердинген Зоя эжимниң өөнүң эззиниң үр түңнелдиг ажылынга ажык-дузазы кончуг улуг болбайн канчаар.

Олар 4 уруунун, 7 уйнуктарының ынчундүткелдиг ада-иези, кырган-авазы кырган-ачазы. Ажы-төлү, күдээ-хүрөө келиннери шупту дээди эртеминг амылдер, башкылар, суд албаны дээш өскүс даа шыраак ажилдарда. Мал болгаш чер азы дузалал ажил-агыйын чеже-да чымыштыг башкы ажилдыг болза, чегитип, чай, кыш чок тудуп, сайзырады чоруурлар. Эрес-оол Саяевичиниң кыдыг, частыг-даа, кара даң бажыңды караңгы дүңгө чедир тараазының шөлү кандыг-даа аныяктардан артык, чыгаштанып каапкан суггарып турарлар эрткен-дүшкен чон «кандыг кончуг кыдыг башкы ыйнаан» деп, бажын чайып, кайы ханмай чугаалажыр.

Бо өг-бүлөгө «Шынчы чорук болгаш ынакшылы» деп медальды тывысканын аңаа эвес. Ажы-төлүнүң чедишкенин биринге ада-иениң кижизидилгези, үлегер чижээ кайгамчык улуг. Ажы-чаңнары бот-боттарынга таарышканнар. Шекпээр суурда бир эң онза, кижизиг, үлегериниң хүндүлүг өг-бүлө. Чырык черге аас-кежикти кижиге бодунун күжү-биле, турар-руу, кижизиг шынары, эки мөзүлү-биле чедип ап чоруур. Ооң чырык херекчиси – Эрес-оол Саяевич биле Зоя Дюрбуевна Саттарның амыдырал-чуртталганы ажыл-ижи ол-дур.

Октябрь 1-де юбилейлээн, өөреникчилериниң ынак башкызы Эрес-оол Саяевич Сатка башкылар хуну-биле байыр чедирип, кол-ла чүве – чаагай кадыкшылды күзеп каайн. Кадыкшылы турза, артканы шупту аайлыг болуп, Эрес-кежээ, спортчу башкы Эрес-оол Саяевичиниң кадыгы эки, (тыфу-тыфу, санданмазын, өршээ!), ам-даа үр чылдарда аныяк-өскенге үлегерлиг ажилдап, дол аас-кежиктиг чурттаарыга бүзүрээр

Надежда ЭРТЕ

Шекпээр ортумак школазының башкылар коллективи.

(Уланчызы. Эгези №115
«Шын» солунда)

Комсомолдун 100 чылдаанынга

КОНЧУГ ЭРЕС ЧУРТТАП ЭРТКЕН, КОМСОМОЛЧУ ЧЫЛДАРЫМНЫ!

БАЛКЭ Бай-Тайга райком комсомолунун бирги секретары С.С. Хертек чаа кижигунге комсомол биледин тыпсып турары.

биле ажилга, кымны-даа ылгай көрбес, эриг сеткил, кижиге дуза, сүме-чагы, дыңнаар, дыңнабас-даа болза, чалгааравайн, ол кижиге дээш сагыш човаашкын удуртукчу кижиге эмин эрттир херек боор чорду.

Аътка шавар, кудумчуга дүнелерде шаап тура хонар ийи оол турган. Бирээзи мээң чуржум, бирээзи база бичиизинде частырыг кылгаш, «олуруп» чорааш келген оол. Аъдын дуюнун даажы безин мээң кулаамга тускай ышкаш дыңналып кээр чораан. Сайыр-Аксы деп кудумчунун көвүрүүнден кеже халый бергеш, дүне орай оолдарны аттарын адап кыйгыраарымга, дыңнап кааш, «Канчап танып каар кижиге боор, оол» дижи чугаалажып, аяр чанымга чортуп кээр чораан. Чанымга чедип кээрге, «Аът кырындан кижиге биле чугаалашпас, дүжүп келиңер, оолдар, кымчыңар черге салыңар, оон чугаалажыр бис» дээш, олуртуп алгаш, ижин кара чокка чугаалажыр, чүнү канчап далажып шаап турарын айтыраарыңа, шуптузун чугаалавас-даа болза, дөмөй-ле сени хүндүлөп, чугаалажып олурар боор чүве. Ол оолдарның бирээзин, «Албан оруу ак боор чор, дуңмам, өске чонну-даа, черни-даа көрүп аар сен, шеригден деспел!» деп чагып тургаш, бажыңымга эккелгеш, изиг шайым кады ижиб оргаш, чагааш, үдөп чоруткан мен. Ийи чыл эрткенде, денди чараш кара оол клуб аксынга каттырып-каттырып: «Экии дарга!» деп чедип келген. Ол биезги бичии Борис болган-дыр.

Малчыннап ажилдааным соонда, Красноярск хоорайга колхоз-совхозтарның удуртукчу кадрлар белеткээр көдээ ажил-агый техникумун дооскаш келиримге, «Кара-Хөл» совхозунун директору Данов Деликович Хертек дарга,

(өөренип чоруурумда «Мурнакчыга» партком секретары турган) мени зоотехник кылып алыр дээш, хунаажып, чалап турган, а мээң төрөөн совхозум удуртукчулары база катап мени ол-ла совхозумга комсомол секретарыга ажилдадып каан. 1979-1981 чылга чедир ажилдаан чылдарымда база мээң комитетим районга соцчарыштарга бирги одуругга турган бис. 1979 чылда Комсомол Төп Комитетинин Хүндүлел бичии бол-

гаш херек демдээ-биле шаңнаткан мен. Ол шаңналым-биле хей чылдар эрткенде, «Күш-ажылдың хоочуну» деп хүндүлел атты алгаш, күрүнениң ай санында шаңнал акшазын-даа четтирип чор мен.

Мээң ажилдап чораан чылдарымда комсомол райкомунга-даа, комсомол об-

уттур мен. Мээң ажилымны, ол үениң комсомол ажилдакчыларын эки түңнелдиг ажилдааннарның аразына адап, бодунун номунда Обком партияның 1-ги секретары чораан Григорий Чоодуевич Ширшин дарганың сактыышкыннарында киригенинге өөрүп чор мен.

Амгы үе база бодунуу-биле онзагай үе-дир. Үе бүрүзүнде эки чүүлдер, багай чүүлдер бар болгай. «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлөвилел-биле сөөлгү үш чыл дургузунда дыка хей аныяк малчыннар үнүп, боттары амыдыраын дээш, күрүнө халас дузаны чедирип турар. 200 баш хойну, бажыңны, кажааны тудуп апырынга халас дуза, улуг деткимче-дир. Көрүңер даан, бистиң үеде майгыңа 18 хар безин чаа-ла чедип чоруур, чаа школа дооскан уруглар ол хире дидим чорукту кылып, бажывыска, мойнууска күрүнениң хей малын хүлээнип, кызып ажилдап чораан-дыр бис. Ам дээрге шупту чүвени — чаа бажыңны, кажааны тудуп бээр магалыг үе ышкажыл. Ындыг эки деткимчени алган улус, улуг хары-салганы бодап, эң эки ажил-агыйжы болуру чугула-дыр.

Комсомолчу хойжу бригаданың аныяктары (ортузунда) Полина Хертек.

комунга-даа, кайгамчык шыңгыы, солундаа, негелделиг-даа даргалар ажилдап чораан ийин. Обком комсомолдун 1-ги секретары — Александр Александрович Ромашовту, 2-ги секретары — Геннадий Санчы-Мидипович Иргитти, Бай-Тайга комсомол райкомунун 1-ги секретарылары: Болат-оол Салчакович Чымба, Сергей Сономович Хертек, 2-ги секретары — Сарыг-оол Донгакович Демдек — мээң ажил-үлөмни деткип каан даргаларымга өөрүп четтиргенимни, чон-биле, кижилер-биле ажилдың арга-методиктиг чагыг-сүмезин берип чораанын кайын

Кандыг-даа ажилды тудуп кылып чорааш, комсомолдан алган арга-дуржулгам менээ улуг дузаны чедирер чорду. Ооң ачызында партия-советтер ажилыңа үр үеде ажилдап, бо хүнге чедир чагырга шугумунда ажилдап чоруурум — комсомолчу арга-дуржулгамның ачызы-дыр деп билип чор мен.

Төөгүлүг улуг болуушкуннар: Ада-чурттуң Улуг дайынының-даа чылдарында, комсомолчулар, ол хамаанчок бичии пионерлер безин фашизмнің кара нүгүлүн базарыңа, өчүк салбас Маадырларны кайын уттур бис. Тайбың үеде-даа, БАМ-ның улуг тудуун тударыңа, шахталарга, электри болгаш оруктар тудуунга шупту комсомолчу отрядтар ажилдап, демниг ишти бүдүрүп чорааннар...

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путиннің чарлыы-биле комсомолдун 100 чыл оюн чер-черлерге демдегелеп эрттирзин деп айтыышкынын дыка улуг сонургал-биле деткип тур мен. Ында кандыг-даа багай чүүл чок, кымның-даа эрткен оруу — чалыы назынның чараш оруу-дур. 50 хардан өрү назылыг улус, шупту комсомолдун төлдери-дир бис. Комсомол кижигүннери чорааннарга, ооң ажилыңа үлүүн кирип чорааннарга, Комсомолдун 100 чыл оюн таварыштыр бодум хуумда изиг байырымны чедирип, өске өртемчейе чоруткужевиске комсомолчу отчугаштыг хып чораан чылдарывысты сактып, хей-ниити ажилдарыңа идеп-кейлиг болуп чоруурун күзедим!

Светлана САМБИЙ-ООЛ.

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Чогаалчылар эвилелинің кижигүнү.

Бай-Тайга кожуун. Тээли суур. Чуруктарны авторнун архивинден алган.

Бай-Тайга кожуундан областың XVI комсомол конференциязының делегаттары.

чангы кады кадарчылап үнген имниң аразындан Полина Байырова Хертек амгы үеде Тайга кожуунда кады чурттаан Александр Доржуевич Салчак-бүлө тудуп чурттааш, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыннары» дедип, бо хүнге чедир ажилдап турар. Татьяна Серотовна Одай-ара-Сал) база хей чылдарда Тайганың «Малчын» совхозунга нап ажилдап чорду. Оларның чедир ажилдааш, чедип алган ижиннери дээш шаңнал-мактал, дарын адап төтпес мен. Чаңгыс-алап каар чүүлүм мындыг. Эш-эртем чокка малчыннап арткан олар садыгыңың, чолаачының ижин өөренип алгаш, автолавщик-дыгжылап ажилдааш, улаштыр рал-чуртталгазының аайы-биле Тайгага барып чурттааннары естиг уругларны Мөңгүн-Тайга ри «тепкеш» барганнары ол-дур пе.

тин үевиште, комсомол ажилы депкейжи кижилер-биле дол-турган. Ол-ла ажилдап турган имде дыка хей аныяктар мал ның шалыпчылары болган. Комсо-бригадавыстың кижигүннеринден эй Дадаевич Салчак ССРЭ-нің Советинин депутатыңа, Хеймер товна Хертек база Байлакмаа оловна Очур-оол олар Тыва ның Дээди Советинин депутатыңа тирип чордулар. Мээң ол ажил-рган үелеримде класстан элээн ки малчыннап үнеривиске, «Доо-ар — мал ажилыңче!» деп, бүгү ликага кыйгырыг хүлээп алдыгаш, Шак ынчалдыр, комсомолчу аны-ы мал ажилыңче эвилелдээриниң изи болган бис. Бистиң соовуста емчик кожууннун аныяк малчын-Аяк-Хээ, Хеймеректер «Аныяктар ажилыңче!» деп кыйгырыгны турган чүве.

комсомол эге организацияларының рлерде ажилын эки тургузуп -ла, ниити комсомол ажилы эки диг болур. Комсомол райкомунга рип турар комсомолчуларны 30 едир хүлээп ап турган бис. Бистиң ка 80 чылдарның эгезинде Кабар-илкар Республикадан ийи алышкы илистер ажилдап келген. Бирээзи ник, өскези мал эмчизи. Ол ийи ы 29-30 харлыг турда, «Бистиң иске эңгин кижиге турбас, бир-ле эзацияга бактаап кирген турар, иолга кирбес болзуңарза, специа-олуп ажилдавас кылдыр айтырыг ар мен» дээримге, бичиизи ком-га кирип алган, а бирээзи «арай ан мен, 30 харлыг мен» дээш ой-и. Комсомолга школа-биле сырый заа, ниити чоннун корум-чурумун лаарыңа, аныяктарны шуптузун тудуп, аразыңа ажилдавышаан, е кады ойнап-хөглөп, болгаш уран чүүлду организастаарга, кижиниң сонуур-хаара тудуп алып, азылыг чон кижини пээр боор чүве.

оладан эрте оспа-бергеш, шериг назы четпээн ийи бичии турган. Оларны эки е углап алыр дээш, ла кызып чордум. дан сүрүп, кезээде чнарыңа барып, бол-ажылдарже хаара, шефтерге кириш-чордум. Хапаан деп зүп келгеш, хей чыл-рткенде, Ак-Довурак йның фабриказының акчы ажилчыны бол-юң хүндүлел самбы-нга чуруун көргеш, амыраан мен. Ийи р оолду Вадим дээр. Барлыкта өг-бүлелиг, төлдүг чурттап, ажил-эки чоруурун чоок-эңээ чугаалааш, би-инде частырыглары буруузун миннип, эки че башкарып сүрүп анымга өөрүп чет-нин илередип турду е ынчаш,

Тыва чуртунда чылгы мал көвү-дээни карака-ла көскү. Чон аът чарыжын, хүрештен тудак чок солун спортчу маргылдааларның бирээзи кылдыр санап турар. Сөөлгү чылдарда Кызылга хөй кижилер чылгы малдыг хоорай чоогунуң чурт-такчылары чааш малдарын эккелгеш, чаштарны эзер кырынга чедип алгаш, улуг звес хемчээлге чедип чоруп турары, ол чаштарга кайгамчыктыг улуг өөрүшкүнү чедирип турар. Мал эзлеринге эвээш-биче-даа болза орулга база кирер болгай. Кышкы үеде Тайга станциязынга Сесерлигниц малчыннары эзерлиг аъттарын дыштаныр хуннерде бо-ла эккээрлер. Орус, тыва чаштарга ол улуг өөрүшкү, уттундурбас болуушкун болуп турар. Маңаа немей чамдык турисчи фирмалар аъттыг чоруур маршруттары чогаадып алган, чамдыктары ону боттандырып-даа турарлар. Аът-биле холбашкан бо эгелээшкннер ала-чай-гаар чоруп турар, мында эрге-чагырганың киржилгези барык чок дизе чазыг болбас. Бистер көшкүн амыдыралдыг чораан болгаш, шаг-шаандан тура эзер кырынга төрүттүнген болгай бис деп-даа болур. Ындыг болганда, тыва кижилер бүрүзү чүге аът мунуп билбес бис аан? Машиналарны улуг, биче, эр, херээжен чокка шупту мунар бис. Ол иномарка-джиптер кижиниң мага-бодунга, кадыынга, угаан-медерелинге хоралыг боордан өске, кандыг дуза чедирип турарыл, чуртталгавыска аас-кежик берип турар бе? Чылгы мал дег аан. Азы каража-когаралче, аарыг-аржыкче бистерни шагда-ла чыгап тур-баан бе?

Амгы үеде бурунгу езу-чаңчылывысче дүргени-биле эглип кээп турар болганывыста, чылгы малды калбаа-биле ажыглаарының ужур-дузанының дугайында бодал чырыкче үнмейн турарын эскерип тур мен. Оларны бис чүгле чарышка, спортчу хевирге нептередип алдывыс. Эвээш санныг аңчыларывыс өлүк, эткин үезинде тайга-сын артынче аъттаныптар, хонук-хонуу-биле эзер кырындан дүшпес апаар болгайлар. Ол-ла, А чүге тыва кижилер бүрүзү: дарга-бошказы, депутат-делегаты, ат-алдарлыгы, алдар чогу-даа, эр, кызы-даа, тыва дыл билер, билбеси-даа хамаанчокка аът мунуп билер кылдыр сорулга салып албас бис? Байыр-наадымнарда херээжен чонувусту чүге аът-хөлдүг чыскаалдырбас бис? Оларга эзеңги теверин чүге бүдүү хоруп турар бис? Төөгүде Кызылдан Шеми-Ак-сынче чаңгыс хун иштинде ол-ла аъды-биле, дуюгларын хуокталдыр халдып чедип келген аныяк ие Кайгал-Төлээ дугайында чугаа ам-даа чонда чиптээн болгай. Бо оюнчук звес айтырыглар-дыр.

Кижиниң эң чоок, идегелдиг өңнүү – аът бүдүн делегейде нептерээни билдингир. Ындыг болгаш эрткен векте-ле медицинада аът мунары-биле эмнээр адыр тыттып келген. Ону иппотерапия дээр. АКШ-та, Англияда, Францияда, Скандинавияда, Швейцарияда, Грузияда

Аът – шынчы өңнүүвүс

Мурнуу Америка-Анды-Кордильер даглары. 4200 метрде мунмунган тыва альпинистер

ЭЗЕР, ЧҮГЕН ШЫҢГЫРАДЫР...

дээш өске-даа күрүнелерде ол нептерээн. Эртең езузу-биле бо эмнээшкн шинчилеттинген болганда, Россияда база чедип келген.

Аът кырынга чортуп, шошкудуп, челдирип чораан кижиниң мага-боду чаңгыс минутада 100 янзы хире шимчээшкннерни кылып турар болган. Мага-бот өрүкүдү, бурунгаар-аткаар, бир кыдындан өске кыдыныче шимчээр болгаш, кончук хөй шыңганнар ажилдап турарлар-дыр. Кижилер эзер кырындан аңдарылбас дээш дүрт-сыны, хол-буду бар турган шыңганнар-биле кады дыңзып, чыырлып, шимчеп чоруур. Шак ындыг доктаамал шимчээшкннерден ижин шөртейбес, дүрт-сын ээлгир болур, остеохондроз деп аарыг шуут турбас. Аът мунукчусунуң чүстери ээлгир, шыңганнары, сиирлери херличел. Эр улустуң простатидин, херээжен улустуң боттарының аарыын мындыг шимчээшкннер тыылдырбас. Кижиниң иштики органнары, хан-дамыр органнары доктаамал эки байдалдыг болур. Чылгы малдык мага-боду кижининден изиг болганындан, ол чылыг массажты оон мунукчусунга чедирип турар. Диабетиктерниң чигириниң хуузу улгатпайн баар. Инфаркт, инсульт соонда байдал экижири. Оон кырынга немей, аът мунган кижиниң сеткил-сагыжы, сүлдө-сүзүү бедир, хей-аъды көдүрлүр,

дидим-шиитпирлиг болу бээр. Ол кончук авааңгыр болгаш адаа кедергей чиик чоруур. Аъттыг кижилер агаарга чоруур болганда, изиг-соокка, кадыг-бергээ шыдамыккай чорукка чаңчыга бээр.

Аът мунган кижилер боду улуг күш үндүр-безе-даа, оон кижиге ажык-дузаны мындыг болганындан шаанда тывалар амгы үениң дыка хөй аарыгларын танывас турганнар. Эзер теверин бурунгуңуң чыдып калган езузу дээш, чик машиналарже шилчээш, мага-бодувустуң хевире европейжилерге, американнарга дөмейлежи берген, адаавыс аартап, назынывыс улгатпаанда-ла элдеп-эзин аарыгларны эш-тала кылып алганывыс бо-дур.

Бистер, альпинистер, доктаамал чадаг кылаштап чоруур-даа болзувусса, чылгы малды бо-ла муна бээр чордувус. Памирге кыргыстарның малдарын, элчигеннерин-даа мундувус. Мурнуу Американың Анды-Кордильер дагларына, Аргентинага мулдарны (элчиген биле аът хайнаа) 4000 ажыг метр бедикте кадыр одуругларга командада Мачук Томочаков, Марианна Кыргыз – олар челдирип, кожумактап шаап чоруп-даа турдувус. Аргентиннерниң чылгы малды ажыглаарын көргөш, тыва кижилер ыядып каар чүве чорду. Оларны чүгле мунар звес, хемнер баштарынче чүк чедиреринге кайгамчыктыг ажыглап

турар. Кырывыста вертолет тросты дажыглап турда, чанывыста мулдары фоньер хире чүкүтү херлип турарыны ыңгыржактарда кадыр одуругларны өскөп, бадып турдулар. Аргентиннер эзеңгилери идик баштыг хөм – кижилер ызыртынар дээр ужур-даа чок. Бүт дораан-на эзеңгиден уштуна бээр.

Эрткен дыштаныр хунде дүң кашпалынга чалымдан куду бады өөредилге эртери-биле кезек аныктарны суурдан аъттарлыг чорудушту Оларывыс кажан-даа аът мунуп, баан болдулар, ынчалза-даа алыс кижилер бүрүзү каяа-даа, чүге-даа чорчуну-даа мунуп, ажыглап билер ужур болганда, аът мунар өөредилгени лээнивис бо. Аныктарның чамдык эзер бажындан туттунуп алганнары бар. Кашпалга четкеш, кээри 30 км бар. Дедир кээрге, демги эзер бадан туттунуп чораан аныктарны дүш чок шошкудуп, челдирип келди. Оларның мындыг дүрген эзерге олтар апарганында кижилер кайгаар чүве бистер, көшкүн тывалар, ханывыс тура, геннеривисте мага-бодувусту ооргазынга чайылбас кылдыр т билер кылдыр чаяттынганывыста турар бис. Мага-ботта шимчээшкн координациязы, вестибулярный аппарат сайзыраңгай болуп турарында. Б угаан-медереливис ону билбес-даа чангаш эгезинде эзеңги тепкеш, турарывыс ол. Шак мындыг байдал кижилер бүрүзүнде бар. Ындыг болг бодун «тыва кижилер мен» дээр кижилер аът мунуп билер болзун! Чылгы диг араттарывыс кайда-даа бар. Оларның чааш малдарын хөпезиле гаш, мунуп өөренир-ле. Кызыл долга араттар хөй болгай. Кижиниң кады ужур-дузанының дугайында үст одуруглардан билдингир. Ораны катап-ла эзер, чүгөн шыңгырадыр аны дигизерде, бир дугаарында Т 36 спортчу федерациядан эгелээ ционал спорт хевирлери: тыва х мөгелери, ча адыкчылары биргиде турар болза чогумчалыг. Спорт соонда эрге-чагырга ажылдакчы тус хуралдарның депутаттары э тепсиннер. Аът мунуп билер-даа б чылда бир каш катап мунзун. Иппо пия медицинага хамааржыр болг эмчилер база эзер кырынга ол болза, эки-дир. «Тыва кижилер дээр аът мунуп билер кижилер» деп угаа таралды-даа болур. Тыва дыл б билбеси хамаанчокка. Ол чылгы чоорту оон мунукчуларын тыва чаңчыл, мал-маганче хүндүткел-көөр байдалче, көшкүн амыдыр улуг сонугалды оттуруптарында чок. Бо бижиттинген чүүл Тываның пинизм федерациязының спортчу кыйгыры-даа болзун, арат-чонув эрге-чагыргавыска сүме-даа болзун.

Маадыр-оол ХОВА
Тываның улустуң чогаалчы

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Тонгурбан Анай Валентиновна** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды, для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1500,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0401013:664, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с.Ий, ул.Молодежная, дом 5. В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям **Ондар Ш.Б.**

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2018 чылдың октябрь 8-тин хүнүнде 15 шактан 17 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелиниң удуртукчусунуң хүлээлгезин күүседип турар Геннадий Сергеевич Кюрю Туран хоорайның Ленина кудумчусунуң 140 дугаар бажыңыга хамаатыларны хүлээп алыр.

БЕТОН, тууйбу, пиломатериалдар, септик дээрбектери, ФБС блоктары, коопшпалар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

СЕНО в рулонах не дорого. Тел: 8-902-940-16-48

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел: 8-923-552-3932

Малчыннар турлагларынга **СУГ КУДУКТАРЫН** өрүмнөп

казып турар. Тел: 8(394) 5-10-30, 8913-444-44-05

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, талка, доска, заборная, жилины. Доставка. Кредит. Финанс Банк. Тел: 8-923-1575 ОГРН 307246831704

Хуу чуртталга бажың дуп алырынга **ЧЕР УЧ ТОКАРЫН** садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8913-669-1190

солуннуң сайтызы: shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 9164 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3000

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаагычылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалык коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелиги «ШЫН» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилдин дугаары — ПИ № ТУ17-00063.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарны торларының бодалдары редакцияның туружун дүшпейн барып болур. Айтыгынган санкары өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш адыр боттары харылзаа.

Чаңдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катал үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлаггаже дужааганы: график езуугаар — 18.00, херек кырында — 17.00. Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонне дораа.